

Розділ 3. БІЛА ЦЕРКВА

Наповнивши харчами і підручниками фанерний чемодан і торбину, 10 серпня 1953 року я виїхав до Білої Церкви шукати правду і подальшу долю. В інституті знайшов себе в списках допущених до екзаменів, довідався, чому не отримав виклику. В приймальній комісії мене запевнили, що виклик надіслали, а причина, чому не отримав, їм невідома, і видали новий довгоочікуваний документ, з яким пішов влаштовуватися до гуртожитку. Зустрівся там із багатьма однокласниками. Більшість подали заяви на зоотехнічний факультет. Було приємно, що поруч свої, земляки. Отримав необхідні речі для проживання в кімнаті гуртожитку.

І диво, назустріч - Яша Панасюк. Від несподіванки ми не змогли одразу усвідомити, що трапилося. Як виявилось, після нашої розмови в Києві він забрав документи і наступного дня вирушив на Білу. Здав документи 31 липня, останнім замкнувши список. Будучи студентами агрономічного факультету, ми заприятелювали. Яша був у першій групі, я - у другій. В одному взводі перебували на військових зборах. Дружили з дівчатами, що навчалися в медичному училищі, часто разом проводили дозвілля. Яша - спокійний, фізично міцний, кремезний хлопець. У нього був потяг до наукової роботи. Він багато працював, добре навчався. Після практичної роботи поступив до аспірантури, здобув ступінь кандидата наук і працював у науково-дослідному інституті кормовиробництва у Вінниці. Підтримуємо зв'язок і по сей час.

Я влаштувався в гуртожитку. Майже всі і все незнайоме. Чуже і чужі. Кожен з абітурієнтів веде себе стримано, замкнуто. Конкуренти - нічого не вдієш. Конкурс: майже десять чоловік на одне місце на агрофаці, дещо менший - на зоотехнічному, зavelикий - на ветеринарному. Чи переживав? Мабуть. Без цього неможливо. Але в душі була впевненість, що екзамени здам. Дуже хотілося поступити. Перед кожним екзаменом готувався. І не міг збагнути, не вірив, коли хтось із невдах виходив і говорив:

- Завалив екзаменатор, задавав надто складні питання, на яких він і сам не знається...

Мені не вірилося, що таке може статися. Не вірю й зараз. Можливо, тепер усе по-іншому.

Екзамени: хімія, фізика, українська мова і література (усно), письмово - твір. Максимум - 20 балів. Наполеглива підготовка. Перший іспит - твір. Велика аудиторія, чоловік на 200. Видали проштамповані аркуші. Оголосили теми. Вибираю за творами Т.Г. Шевченка. Поміж рядами ходять екзаменатори-контролери. Щонайменша підозра - забирали аркуші і просили залишити аудиторію. Твір оцінили на 4. За п'ятибальною системою. Після цього конкурс став наполовину, якщо не більше, меншим. Чимало абітурієнтів відсіялось на екзамені з хімії. Екзаменатор - «Сера Водородівна», так прозвали викладача інституту Карельську, невблаганну, принципову, вважали її занадто прискіпливою. Усі знали

неписаний закон: якщо хімію здав, то фізику й поготів. Здаю. Хімія - 5. Враження про «Серу» прикрасне. Фізика - 5. Українська мова і література (усно) - 5. Разом - 19 балів.

Кілька днів напруженого чекання. І нарешті моє прізвище - в списках зарахованих до інституту. Я - студент! Переповнений почуттями радості, їду додому.

Місто Біла Церква стає на п'ять років містом моєї юності, пам'ятним, неповторним, незабутнім. Засноване 1032 року київським князем Ярославом Мудрим, на час заснування воно називалося Юр'їв - згідно з християнським іменем Ярослава Мудрого - Юрій (Георгій).

Початок XI століття позначився набігами печенігів на південні окраїни Київської держави. Через це кордони Русі були відсунуті на північ - до берегів Стугни. У 1017 році київський князь Ярослав Мудрий завдав поразки печенігам і відтіснив їх на південь. Для зміцнення південних рубежів держави вздовж річки Росі у 1032 році було розпочато будівництво оборонної лінії - системи сторожових фортець, сполучених між собою величезними насипами та ровами. Саме у 1032 році з'явилися Корсунь, Богуслав, Стеблів, Володарка та інші населені пункти Поросся. І саме того року на скелястому лівому березі Росі з'явився військово-феодалний замок, що отримав назву Юр'їв (на честь християнського імені Ярослава Мудрого - Юрій). Замок згодом «обріс» містечком, яке в кінці XI століття стало кафедральним центром Пороської єпархії.

Серцем міста була гора зі спорудженим на ній замком. Також на горі стояв білокам'яний собор - обов'язковий атрибут єпархіального центру.

Юр'їв жив у постійній напрузі. Печенігів замінили половці, а згодом - монголо-татари. Місто заважало кочівникам у їхніх походах на північ. Не раз його руйнували вщент. Востаннє Юр'їв постраждав у руїнах в XIII столітті. Постраждав для того, щоб відродитись з новою назвою - Біла Церква.

Спалений кочівниками Юр'їв залишив по собі лише високий напівзруйнований єпископський собор. Ця споруда, збудована з білого каменю, довгий час служила переселенцям орієнтиром серед густих і диких лісів, що вкривали на той час долину Росі. Саме тому місце, де стояв собор, а згодом і місто, що постало з руїн князівського Юр'їва на скелястому березі, отримало назву Біла Церква. Собор, якому місто завдячує своєю назвою, зник в урагані історичних подій, тому важко сказати, ким і коли його було зруйновано. Під час археологічних розкопок, проведених уже в XX столітті, на Замковій горі було знайдено залишки цієї споруди.

У 1362 році Біла Церква разом із Київським князівством була приєднана до Литви, а після Люблінської унії 1569 року увійшла до складу Речі Посполитої. Містечко стало центром староства та набуло значення найважливішого стратегічного пункту на півдні держави. У 1589 польський король Сигізмунд III затвердив привілеї міста, надавши Білій Церкві та його жителям Магдебурзьке право.

У середині XVI століття для захисту держави від татар у Білій Церкві було побудовано замок, в якому знаходився постійний польський гарнізон, що налічував близько 2 тисяч солдат і офіцерів. Гора, на якій колись був розміщений замок, називається Замковою.

Кінець XVI століття зробив Білу Церкву знаменитим містом на всю Річ Посполиту. Цьому посприяло повстання міщан, розгніваних відміною староствою, Янушем Острозьким, Магдебурзького права у місті. У 1589 році вони захопили замок зі зброєю та боєприпасами і майже рік утримували місто в своїх руках. У 1591 році саме захопленням білоцерківського замку почалося селянсько-козацьке повстання, яке започаткувало період постійних війн між Україною та Польщею. На чолі повстання став Христофор Косинський.

У часи Визвольної війни 1648-1657 років Біла Церква, яка була на той час досить значним містом - центром староства та полку і мала понад 1000 дворів, стала одним із найважливіших опорних пунктів козацького війська. Довгий час Богдан Хмельницький з

основними своїми силами перебував у Білоцерківському замку, розсилаючи звідси по всій Україні заклики до боротьби. 18 (28) вересня 1651 року тут було укладено угоду між польсько-шляхетським урядом і гетьманом Богданом Хмельницьким, яка отримала назву - Білоцерківський договір.

У 1663 році під час битви між польським військом і загонами Івана Сірка замок у Білій Церкві майже зруйнували. Але вже наступного року його відбудували знову, укріпивши за найсучаснішими правилами фортифікаційної техніки, і він став практично неприступним. Його не змогли взяти ні війська Івана Брюховецького, ні полчища Петра Дорошенка.

З 1660 року Біла Церква поперемінно належала то Росії, то Польщі, деякий час Поросся навіть було нейтральною територією.

Початок XVIII століття в Україні позначився великим повстанням козаків під проводом білоцерківського та фастівського полковника Семена Палія проти Польщі. Палій у 1702 році з 10-тисячним загonom взяв у облогу Білу Церкву. Після кількох невдалих штурмів полковник вдався до хитрощів - взявши у полон коменданта, він примусив замок капітулювати. Місто стало центром повстання, до нього потяглися знедолені селяни з усіх усюд. Населення Білої Церкви на той час сягнуло 70 тисяч, замок постійно укріплювався. У 1703 році полякам вдалося приборкати повстання, і того ж року Правобережжя окупували російські війська. Палія було заарештовано й вислано до Сибіру. Як пишуть окремі дослідники, далеко не останню роль відіграв у цьому гетьман Мазепа.

Мені трапилася нагода придбати книгу «Історичні постаті

України» (Одеса: «Маяк», 1993. - 383 с.). Ось що пишуть автори Ілько Борщак і Рене Мартель у розділі «Іван Мазепа» на стор. 221-222:

Іван Мазепа.

«... Мазепа ще раз опинився на півдорозі між своєю лояльністю супроти Москви і своїми симпатіями українського патріота. Як усі його земляки він бажав собі успіху повстання на українських землях під Польщею, добачаючи в цьому виїмкову нагоду, щоб з'єднати весь нарід. Та з другого

боку цар домагався висилки війська на підмогу полякам в боротьбі з Палієм. Гетьман найшов спосіб, як погодити такі суперечні інтереси: він написав до Палія, щоби цей пробував погодитись із поляками і потайки помагав йому. Але Польщі вдалось задушити повстання. Після цього прийшли жорстокі репресії, від яких гинуло тисячами населення. Тільки Палієві вдалося окопатися в околиці Білої Церкви.

Цар прохав Мазепу, щоб він переконав Палія, нехай віддається Польщі. Цим разом гетьман відмовився і гордо відповів Петрові: «Не можу взяти на себе такого гріха і переконувати Палія і Самуся (богуславський полковник), щоб вони самі пішли в ярмо. Я ж не можу дати їм безпеки, що їм дарують життя».

Тоді цар дав сам Палієві наказ, щоб піддатися полякам. У той час Мазепа ввійшов з цілою своєю армією до Польщі, щоб піддержати Августа Саського проти магнатів, які почали його покидати у користь Станіслава Лещинського, що віднедавна сидів на престолі з ласки Карла XII.

Мазепі вже нікуди було вибирати, чи за Палієм, чи проти нього. Сама особа провідника бунту сходила тут на другий плян; по суті, тут ішло про те, щоб використати виїмково сприятливі обставини для з'єднання українських земель, що були під Польщею. Мазепа ввійшов на ці землі за згодою Августа Саського; але рішив, що більше із них не відступить. Треба було зробити «диверсію», відвернути гнів царя і поляків, одним словом: треба було найти якусь жертву.

Як справжній учень Маккіавелля** Мазепа не вагався і рішив пожертвувати для цієї мети Палієм. Палій часто відвідував гетьмана, який завсіди приймав його якнайкраще. 1 серпня 1704 р. він прийшов до головної квартири Мазепи у Бердичеві. Його прийняли бенкетом, під час якого добре випили, а вночі, коли він міцно заснув, його вхопили, вивезли до Батурина, звідки вислали до Москви. Палія заслали на Сибір.

***НікколоМакіавеллі - державний секретар Флоренції, політичний мислитель (1469-1527рр.). Відомий своїми трактатами: «Державець», «Роздуми з приводу перших 10 книг Тіта Лівія» та іншими.*

Мазепа зайняв Білу Церкву і заволодів усією територією. Поляки, що самі його прикликали, не могли протестувати, бо він освободив їх від Палія».

Усі твори Макиавеллі перебували у Папському каталозі з 1557 по 1850 рік. Макиавеллі зажив слави політичного теоретика завдяки доктрині моральної стійкості та цілеспрямованості, що спричинилася до появи дієслова «макиавеллізувати», що означає здійснювати хитру витончену політику. Макиавеллі пише, що «...народ, звиклий жити під якимсь володарем, коли через якийсь випадок стане свободним, утримує свою свободу з великими труднощами».

Мало ми знаємо праць великих мислителів. А ті, що знають мало, переконані, що вони знають все. Тому і маємо те, що маємо, як влучно сказав наш перший президент.

Іван Мазепа народився поряд із Білою Церквою, в родовому помісті - селі Мазепинці - і вважав цей край своєю батьківщиною. У 1703 році він оселився у Білоцерківському замку й надумав зробити місто своєю власністю. Тут гетьман почувався у цілковитій безпеці. Саме в замку пройшла значна частина його життя - тут він нажив левову частку своїх капіталів і став одним із найбагатших феодалів у Європі, тут скарав Кочубея та Іскру

Іван Мазепа скеровував значну частину прибутків від своїх 20 тисяч маєтків на будівництво культових споруд. По всій Україні звів він цілу низку пишних церков у стилі українського бароко. У 1706 році зведення великої кам'яної церкви почав Мазепа на батьківщині - у Білій Церкві. Криваві події 1708 року та подальша передача міста Польщі так і залишили цю споруду недобудованою. До наших днів дожила лише частина тієї церкви, що має назву Микільська.

До 1774 року Біла Церква «варилася» у котлі смут і повстань, вінцем яких стала Коліївщина. За придушення Коліївщини польський коронний гетьман - граф Ксаверій Браницький в 1774 році отримав у подарунок одне з найбагатших у Польщі Білоцерківське староство, а у 1793 році місто остаточно приєднали до Росії. На довгі часи (до ХХ століття) Білоцерківщина стала вотчиною сім'ї Браницьких. Створення резиденції графів Браницьких під Білою Церквою припадає на 1780-і роки. У березні 1787 року тут побувала російська імператриця Катерина II зі свитою, серед якої був князь Григорій Потьомкін-Таврійський. Створенням резиденції

опікувалася графиня Олександра Василівна Браницька (1754-1838). Закладений у ті часи великий ландшафтний парк отримав назву її імені - «Олександрія». Сьогодні «Олександрія» - державний дендрологічний парк Національної академії наук України. Це найбільший архітектурно оформлений ландшафтний парк в Україні.

Дендропарк «Олександрія» розташований на площі 297 гектарів на березі річки Рось. Загальна довжина алей і доріжок становить понад 20 км. Парк є зразком паркової пейзажної композиції, в основі якої рослини, скульптури, архітектурні споруди, водна гладінь ставків та річки Рось.

У листопаді 1918 року в Білій Церкві почалося збройне повстання під керівництвом Симона Петлюри та Володимира Винниченка. Тут відбувалося формування основних сил Директорії і вперше було надруковано повідомлення про відновлення влади незалежної УНР. Більше місяця місто над Россю було штабом сил повстанців - фактично другою столицею України. Саме звідси вирушило 60-тисячне військо, яке 14 листопада 1918 року захопило Київ.

Під час Другої світової війни в районі Білої Церкви в листопаді-грудні 1943 року точилися запеклі бої, в яких війська 1-го Українського фронту розгромили німецькі військові частини і створили умови для оточення і знищення німецького угруповання в Корсунь-Шевченківській операції 1944 року.

Тривалий час Біла Церква була звичайним провінційним містечком. Воно перетворилося на значний індустріальний центр,

один із найпотужніших вузлів хімічної промисловості України, коли у 1972 році тут побудували промисловий гігант «Білоцерківщина» - «РОСАВА». Сучасна Біла Церква - місто з понад 200-тисячним населенням - розкинулася в долині Росі, по обидва її боки. Візитівкою міста є Національний аграрний університет, інститут економіки та управління, багато коледжів, шість філій та представництв вищих навчальних закладів Києва і Харкова.

Головний корпус Білоцерківського сільськогосподарського інституту. Приміщення аграрного факультету.

Олександр Климов – студент першого курсу.

1 вересня 1953 року студент першого курсу другої групи агрономічного факультету Білоцерківського сільськогосподарського інституту Олександр Климов приступив, якщо офіційною мовою, до занять.

Попереду майже п'ять років навчання. Розмістилися на першому поверсі гуртожитку в кімнаті для шести чоловік. Почалося щасливе, неповторне, незрівнянне ні з чим, післявоєнне, хоч і не ситне, але радісне студентське життя.

У нашій групі загальною підготовкою виділявся Віктор Якименко. Усі предмети, особливо хімію та фізику, він знав набагато краще за всіх. Знання були глибокі, виходили за обов'язкові для навчання програми. З усіх

Однокурсники. Перший зліва – Олександр Климов.

предметів - одні «відмінно». Йому заздрили і дивувалися, що він працює нарівні з усіма, а знає набагато і набагато більше. Та на другому курсі таємне стало явним. До вступу до нашого інституту він навчався у Київському хіміко-технологічному інституті, але його виключили з четвертого курсу Мотиви - політичні. Привертав увагу своєю поведінкою та знаннями і Олексій Дзвоник. Під час навчання він постійно читав твори Леніна, що для нас було дивно - для чого? Хлопець не встрявав у компанії, не ходив на «стометрівку», сторонився дівчат. І коли з його села поступив в інститут його земляк, усе з'ясувалося. Олексій народився і виховувався у родині священика. По закінченню семи класів навчався у Одеській духовній семінарії. Навчався успішно. Несподівано для родини залишив семінарію, порвав із релігією. Отримавши середню освіту, поступив до нашого інституту. Олексій розповідав нам багато про форми навчання у семінарії, які там вивчали предмети, про побут семінаристів. Тоді, коли я вчився, студенти, в основній масі, були солідніші, вихованіші, працьовитіші. Та траплялися й прикрі випадки.

Студенти є студенти. Лекції, практичні заняття, бібліотека. З першого дня вся підготовка до практичних занять проходила в читальній залі бібліотеки. Тут було затишно, зручно, тихо. Панувала повага до сусіда, що сидів поруч за столом, як і до решти відвідувачів. Мені подобалося тут працювати, тому засиджувався допізна, аж поки

не закривалася зала. Записався до легкоатлетичної секції, тренувався в колективі футбольної команди інституту, грав за команду «Наука-2». В інституті було дві футбольні команди.

*Третій ліворуч – центральний захисник Олександр Климов,
крайній праворуч – Анатолій Діденко.*

...Ось і закінчився перший семестр. Екзамени. Сесію здав без трійок. За дві трійки стипендії не платили. А вона на першому курсі була, як на той час, солідною - 340 карбованців, а на п'ятому - 395. Після першої сесії чимало першокурсників відсіялось. На їхнє місце прийшли «вільні» студенти, які здали успішно екзамени. Їх було більше десяти. Справа в тому, що за однакової суми набраних «вступних» балів перевагу надавали молоді з села, особливо дітям, батьки яких загинули на фронті, були й інші пільги. «Вільні» студенти

вірізнялися лише тим, що вони не отримували стипендії. Серед «вільних» переважали мешканці Білої Церкви. Деякі з них першу сесію здали на п'ятірки і були зараховані повноцінними студентами, ще й закінчили інститут із відзнакою. Звичайно, вимоги викладачів до студентів-фронтовиків чи до тих, хто відслужив армію, були дещо послаблені, ніж до решти. Ми це помічали, але ніхто їм не докоряв за це. Навпаки, переживали, допомагали, співчували.

Перші студентські канікули. Володарка. Зустрічі з однокласниками. Радість для тих, хто навчався у вузах, і не зовсім - для тих, хто не поступив. Були і такі. Потрібно, заради справедливості, зазначити, що при вступі до вищих навчальних закладів вимагалось одне - знання предметів. Можливо, були якісь виключення, але незначні, поодинокі, непомітні. Поза конкурсом приймали учасників війни, після закінчення технікуму, зі стажем роботи, тих, хто «відбув» строкову військову службу, круглих сиріт тощо. На це були законні підстави. Так і повинно бути.

Перепочили, і знову - студентські будні. Цікавий, пам'ятний період в історії інституту - запровадження вільного відвідування лекцій. Це був період, коли країною правив Микита Хрущов. У «Букварях» для першокласників десятки років вміщувалася байка «Пофарбований лис Микита». Поміняли негайно «Букварі». Байку замінили, бо дуже, на чийсь погляд, був схожий пофарбований лис на Микиту Хрущова. І на малюнку той пофарбований лис Микита, як цар лісовий, сидить на великому пеньку.

За період навчання наш сільськогосподарський інститут відносився і до Міністерства освіти, і до Міністерства культури, і до Міністерства сільського господарства. І таке траплялося. Почали писати, що то був період відлиги. Цей термін вживають і сьогодні. Особисто мені це слово не подобається. Відлига... Спостерігали, як після морозної, сонячної погоди настає відлига? Тепліше. Але сиро, мокро, жебонять грязнуваті струмки по тротуарах і вулицях, капає з дахів, інколи - неприємно за комір. За такої погоди і простудитися легко. Хочеться, щоб відлига скінчилася щонайшвидше і наступила краща пора року. І справді, студенти нашого вузу могли відвідувати лекції, як вважали за потрібне. Можна було й зовсім не з'являтися у вузі.

«Демократія», як бачите, зароджувалася ще в ті часи - далекі, післявоєнні, п'ятдесяті. Під час хрущовської відлиги. А як тоді вели себе викладачі інституту, прочитаєте нижче. Практичні заняття відвідувати потрібно? Потрібно. Вели облік. Пропущені практичні заняття потрібно було відпрацьовувати. Були викладачі, які предмет свій знали бездоганно, а ось лекції читали нецікаво. До них студенти не йшли. А у декотрих аудиторії були переповнені, не вміщалися всі бажаючі. Фізіологію тварин читав професор Мілованов, так на його

лекції, як не дивно, товпилися і зоотехніки, і агрономи, не кажучи про ветеринарів.

Словом, наступила благодать. Можна вранці не поспішати на лекції, або й зовсім їх проігнорувати. Можна зайву годину повалитися в ліжку... І такі студенти зразу ж появились. Олексій Кальченко, староста нашого курсу (а жили ми в одній кімнаті), сказав нам, що на лекції потрібно обов'язково ходити, як і раніше. Ми відвідували «пари» регулярно. Якщо потрібно було відлучитися, повідомляли Кальченка. Він відмічав у журналі, що «відлучник» був присутній. Журнали велися справно. За будь-якої демократії є люди і служби, і контроль за ними потрібний. Це декому сьогодні вважається, що ніхто ні перед ким не зобов'язаний звітувати. Але це не так. Має бути дисципліна.

Та демократія у нас протрималася до перших заліків. І кожен переконався: якщо відвідував лекції викладача, котрий приймає залік чи екзамен, почуватимешся на висоті, не відвідував - будеш ходити довго, поки здаєш. А якщо за три заходи цього зробити не вдалося, не допускають до екзаменів. Їдь, звідкіля приїхав, або ще подальше, куди забажаєш - демократія. Їхати, звісно, нікому не хотілося. Усе складне вирішилося дуже просто і швидко. Навіть вивчене з підручника по предмету напам'ять не рятувало, викладачі задавали питання, відповіді на які можна було почути тільки на лекції. Стало набагато вигідніше відвідувати заняття. Несподівано, як кажуть, прийшла воля, несподівано і зникла, відвойована старою гвардією викладачів на чолі з деканами. Тихо, майже мирно, не залишила особливих прикмет і слідів, окрім того, що в пам'яті залишилася для спогадів. Якими б не були високі гори, перевал знайдеться. Викладачі і студенти порозумілися.

У другому семестрі, за пропозицією Олексія Кальченка, був створений «общак». Непогана справа. Ми домовилися по черзі, за результатами жеребкування, кожного місяця зі стипендії віддавати по 250 карбованців комусь одному з нашої кімнати. Харчування організовуємо самі. Вранці і ввечері їжу готує і забезпечує продуктами, подає на стіл, миє посуд, виконує все, що потрібно, той, кому це випадає за графіком. Обідаємо в студентській їдальні. Тоді це вартувало дешево. Додам, що хліб, гірчиця, сіль - обов'язкові на столі - були безкоштовними. І так - у всіх їдальнях. Чомусь про це забули, немов такого не було.

Я продукти привозив із дому. Готувати вмів усе. Відчергував один день, а п'ять - живи, як у бога за пазухою. Вередуй, перебирай, критикуй, не їж - твоя справа, на столі виставлено. Та всі готували смачно, багато, ситно. Були, звичайно, і прикрі та комічні випадки. Здавали екзамени. Я - черговий по кімнаті. Щоб заощадити час, вирішив на обід купити продукти в магазині. Довго придивлявся, вибирав. Зупинився на консервах у скляних баночках з написом «голубці». Ох і здивую - аж зрадів - хлопців! Я був переконаний, що то молоденькі тушки голубів у томаті, схоже. До цього не знав, що є така страва, ніколи не чув. Приношу, викладаю на стіл, радий-радісінський. Налітай, братва, - голуби у томаті. Відкриваю - капуста. Довго сміялися хлопці з мене. А я і сьогодні, коли смакую голубці, завжди про це пригадую. Тому, мабуть, не дуже їх люблю. Від несподіванок на кухні не обійтись. І пригорало, і пересолювали, і багато чого траплялося. Через деякий час взялися за складніші страви, на замовлення, так би мовити, громади, особливо, коли йшлося про вечерю. Жили однією сім'єю, всі такі різні і всі такі близькі. Забувалося, що Олексій - староста курсу. Фронтвик. Комуніст. Людина зі складною біографією, мало не побував на тому світі. Дружина його працювала в Кіровоградській області начальником районного відділення зв'язку. Сам він підтянутий, охайний, завжди напросовані штани, виголений. А ми інколи допускали такі «вольності», що ставало соромно. За винуватця вибачалися всі. І йому загрожувала студентська «кара». Ставив могорича, накривав «поляну» в кімнаті. Олексій прощав і ми довго слухали його розповіді...

Моя черга отримувати гроші. 1250 карбованців із «общака» та плюс 340 - своя стипендія. Такої суми я ще не тримав у руках. Звичайно, нелегко було півроку економити і виживати на залишок стипендії, віддаючи більшу її частину в «общак». Але примудрялися, і це при тому, що були молоді.

«Закритий» перший курс. Попереду студентські канікули. Та не для всіх.

... Потяг мчав на Чернігівщину, станцію Жеведь, полігон Київського військового округу У вагонах - новобранці. У лічені години переодяглися в новеньку солдатську форму, отримали старі шинелі в згортках, протигази, лопати, баклагги, заспинні речові мішки, все, що потрібно солдату для служби. Шикуйсь! Ми в діючій

частині, до якої приписані від військової кафедри інституту. Кілька днів підготовки. Прийняття присяги. Святковий день. Стажування на посаді командира відділення. Командир першого відділення - заступник командира взводу. Наряди на кухню, в караул і таке інше. Відділення розміщується в палатці. Нари, матрац, одіяло, на додаток шинеля. Холодно. Не встиг заснути, команда: «Підйом!» І муштра: шикуйсь, кроком руш, то праве плече вперед, то ліве, то прямо, а то і бігом чи по-пластунськи... Марш! - з місця, з пісню. Горланимо «Бородіно», для нас дивно, але це улюблена пісня командира полку. Співаєш, а куди дінешся. Тогочасна військова підготовка. Видали зброю - автомат Калашнікова під розписку, за номером. Патрони холості. У караул видавали бойові. Розбирали і складали автомат із закритими очима, на швидкість.

*Військова частина. Хвилини відпочинку.
Сидить, четвертий праворуч, Олександр Клімов.*

Щодня політзаняття, стрйова підготовка. Тактичні заняття з відпрацюванням теми на місцевості: викопати в ріст окоп і засипати, викопати траншеї для оборони роти, замаскуватися, щоб не було видно з вертольота. Високі начальники з вишки прискіпливо перевіряють. Командири взводів і рот, кадрові військові офіцери в

основному з середньою освітою. Старшина роти, склалося таке враження, - і в школу не ходив. А стройовим краще за всіх крокував. За це його поважали, слухали, любили. Він був на фронті, мав багато нагород. Солдатів-студентів недолюблюють. У полку ми одні такі, решта - солдати, які прослужили від одного року до трьох. Загартовані й витривалі. Навколо старезний сосновий бір. Доймають гнус і комарі.

Військові навчання округу Частини розподілені умовно на тих, хто наступає, і тих, що обороняються. Умовні противники. І наступаючі, і ті, що обороняються, намагаються здобути перемогу. Ми відпрацьовуємо оборону. Справа і зліва полки нашої дивізії. Командує навчаннями Маршал Василь Іванович Чуйков - командувач Київським військовим округом, поряд група повіряючих із Москви. Перед нами стоїть завдання стримати противника, якщо він піде в атаку, і перейти в контрнаступ. Противник намагатиметься прорвати оборону і продовжувати рухатися в зазначеному напрямку. Про це знають і солдати і, звісно ж, командири. Ті, що обороняються, і ті, що наступають, про місце розташування умовного противника, його кількість, озброєння нічого не відають. Тим більше, про наміри ведення операції. Потрібно все з'ясувати. Для цього застосовуються будь-які форми розвідки. Засилаються диверсійні групи, солдати під виглядом пастухів із худобою, під виглядом лісників, котрі мають відповідні документи, використовують інші форми для отримання конче необхідної інформації. І від того, як підготовлені командири і підрозділи, що ведуть розвідку, залежить успіх. Умовно все, як на війні. Перемогли, досягли злагоджених, результативних дій - нагороди, звання, підвищення на посадах. Для нас, студентів, - моральний стимул. Радостей мало.

Відпрацьовується тема оборони в умовах застосування ядерної зброї. Готуємо безбрустверні траншеї, щоб не було традиційного валу, землю з траншеї розтрушуємо, замасковуємо травою. Все робиться тільки вночі. Вдень літають вертольоти, перевіряють. Якщо розкриють наявність розміщення живої сили чи техніки - повний провал. Потрібне ідеальне маскування. Відпочиваємо, якщо можна сказати, що то відпочинок, - у траншеях вдень. Вночі - неймовірно важка робота. Умовний противник, що наступає, посиляє розвідгрупи, щоб взяти «язика» і в'яснити обстановку. Ті, що обороняються, роблять те ж саме. Надійшла команда бути

обережними, відчувати поруч присутність товариша, за щонайменшої підозри - скажімо, появи незнайомця, - тривога. Діяти тільки групами. Територія оборони підкріплюється бронетехнікою, артилерією. Неймовірно багато техніки. У кожній військовій частини свої командири, свої завдання. Щодня практичні навчання і перевірка знань особового складу підрозділів, застосування на полі «бою» захисних комбінезонів, протигазів на випадок ядерного вибуху. Видали засоби дезактивації. Перевіряються знання кожного солдата, як він буде і повинен діяти при обороні й переході в наступ. А скільки холостих патронів! Потрібно забезпечити щільність вогню. Чим щільніший, тим кращий результат. Здається, що витримати таке напруження неможливо. Короткий перепочинок. Запримітили, що ввечері було набагато краще харчування. Можна було попросити добавки. Видали на добу сухий пайок. Чекаємо команди. Усвідомлюємо, що це лише - навчання, що все має ось-ось завершитися. Але відчуття неспокою, напруження, чогось незрозумілого і непередбачуваного не залишало нікого. Найскладніше для нас, солдатів-студентів, - взаємодія з танками, практичного досвіду обмаль, точніше, окрім теорії, його не було. Правда, відпрацьовували практично, коли через окоп проходив танк: ти - в окопі, лежачи на його дні, і через тебе просувається танк, а ти - між гусеницями. Знали, що нічого страшного не станеться, що окопи укріплені, що танк повзе по спеціальній колії і наїхати не може, та були хлопці, які з першого разу цієї справи не могли виконати. А залік потрібно здавати. Було ж немало випадків, коли військові навчання, маневри закінчувалися для декого трагічно.

Кожен думав про своє. Сидячи, дрімали. Ніч минула відносно спокійно. Усі розуміли, що вранці надійде команда діяти. І, дійсно, вона не забарилася. Нам було наказано визначити місця для проходження танків, зайняти місця на бойових позиціях, приготуватися до бою, без команди не стрілять. Хто брав участь у подібних навчаннях, знає, що команди надходили від старшого командира і дублювалися аж до відділення. Я був заступником командира другого відділення. Командирами призначені сержанти строкової служби, хлопці досвідчені. Командир взводу - лейтенант Юдін, якого ми поважали. Значно молодший від декого із нас, суворовець. З перших днів він поставив себе так, що, як говорять,

росіяни, «пришелся к двору». Цікавився, як настрій, просив не підвести, дослухатися до його команди.

Усі на неї чекали. Низько, на приземному польоті, у повітря знялося багато літаків, і всі - у напрямку умовного противника. Ревли танки, броньовані машини виходили на бойові позиції. Лінія нашої оборони проходила на окраїні лісу, а далі - простори зарослих різнотрав'ям полів. Команди не надходять, усі в напрузі, готові відбивати наступ «противника». І ось - в атаку! Під прикриттям танків, уперед! Юдін із пістолетом у руці, як на відомій картині комісар, підняв взвод. Вперед прориваються танки, стріляючи для створення шумового ефекту. Перед нами неосяжний простір, густа висока трава заважає бігти. Неймовірної сили вибух червоно-жовтого кольору, грибоподібна величезного розміру хмара піднялася високо над полем, далеко перед нами. «Атомний» вибух. Команда: «Заляти!» За теорією, всі отримали опромінення, поранення від вибухової хвилі. Надіваємо протигази, натягуємо захисні комбінезони, і кожен розуміє, що ми не підготовлені далі наступати. Але наступаємо... Команди, безперервна стрілянина, бабахкає артилерія, на ходу гупають танки, знову налетіла авіація. Біжимо, здригаються від пострілів автомати. Кричимо: «Ура!.. ура!.. ура!..» З нами біжать повіряючі, з вертольотів постійно спостерігають за ходом «битви». Для фільмування - йде війна, наступ. Сил більше наступати немає. Команда: «Зайняти оборону!» Кожен заглиблюється в окоп. Усе зупинилося. Тихо. Умовного противника не бачимо. Юдін інформує, що той відступив, поніс непоправно великі втрати, після атомного вибуху територію дезактивують спеціальні підрозділи, нас замінять резервні частини, а ми - на перепочинок. Увечері нас і справді замінили, поплентались ми на попередні позиції. По-іншому не скажеш про солдатів-студентів, майбутніх офіцерів. Бійці кадрової служби теж були стомлені, але почувалися значно краще за нас. Командири відділень були для нас зразком. Підготовлені, натреновані, витривалі, спокійні, команди виконують зі знанням справи. Підтримували нас добрими словами, жартами, анекдотами. Вони розуміли, що практично без підготовки і тренування ми вистояли. Кілька днів перепочинку, розбір навчання в складі взводу. Оцінка наших дій - задовільна. Збираємось на «дембель». Детально так описую тому, що запам'яталося те на все життя, адже важко

витримати без підготовки таке фізичне і моральне навантаження. Тому до дрібниць усе запам'яталося.

Сорок днів військових зборів здалися довгим роком, якщо не більше. Студенти на канікулах, а ми... Сумно завжди розлучатися з літом, яким би воно не було. Розумієш, що воно вже ніколи не повернеться, а тим більше, коли його провів на військовому полігоні. Як кажуть, гарного без поганого не буває, так було і у мене на перших

канікулах. Близько десяти днів залишалося до їх завершення. Довгоочікувана зустріч у Володарці з однокласниками і однокласницею, проводження і розставання.

Перше вересня 1954 року. Студенти направляються допомагати колгоспам і радгоспам збирати врожай. У ті роки таке практикувалося. Наш другий курс агрофаку працюватиме за адресою: Сквирський район, Київська область, село Кривошиїнці.

Всілися в кузов бортового автомобіля, обладнаного лавочками для перевезення пасажирів, нехитрі валізи з пожитками в кожного у руках. І ось ми в

Кривошиїнцях. Село розташоване за десять кілометрів від Сквири, районного центру, практично на кордоні Київської та Житомирської областей. У селі, яке розтяглось вздовж траси, височить кілька стародавніх курганів. У його історичній довідці зазначено, що у 1743 році на

У колгосп на збирання урожаю.

кошти князя Йосипа Любомирського тут було збудовано дерев'яну церкву. Будівля згоріла у 1791-му. На її місці звели іншу, також дерев'яну. Цегляна Вознесенська церква, яка збереглася і нині, була закладена 1833 року у центрі Кривошиїнців, хоча центр тут визначити досить складно. Поряд із церквою у 1858 році збудували дерев'яну

дзвіницю, яка теж збереглася. А так: звичайне, нічим особливим не примітне, розтягнуте село з колгоспною конторою і сільською радою. Ще є школа, клуб, лікарня та безліч тваринницьких приміщень.

Нас розмістили в приватному невеликому будинку, в якому було дві кімнати - кухня і велика зала, а ще сіни і комірчина. Хазяйка розмістилася в кухні, а ми - сім чоловік - у залі на долівці, на матрацах, набитих ще свіжою колочою житньою соломою. Подушки також, замість пір'я, напхані соломою. Одіяла нові, байкові. Будинок стояв над дорогою. Вітальня уквітчана рушниками, і жодної ікони, як це зазвичай було в селянських хатах. На стінах, у рамках під склом,

вивішені різні релігійні вислови. Я один запам'ятав: «Блаженніє чистіє духом - ібо оні бога узрят». Для мене це було незрозумілим, але хлопці здогадалися, що ми потрапили до сектантів. Як виявилось, це були євангелісти, християни-баптисти. Юра Горлач зав'язав із хазяйкою, старшою не набагато від нього, дружбу, наговорив їй, що в нього мати теж баптистка, знаючи наперед, яке буде до нього ставлення. І дійсно, він став харчуватися окремо від нас, на кухні. Ми над ним насміхалися, а Юра - над нами. З розваг у селі: кіно в клубі - тричі на тиждень, танці і вечорниці на вулицях.

Працювали на збиранні й переробці кукурудзи - силосували качани, складали їх у цементові силосні ями. Робота, після військових зборів, була відпочинком. Баня - у ставку, з темно-зеленою холодною водою і ще більш холодним на дні мулом, який сягає майже до колін. Вода покрита, немов снігом, білим гусячим пухом. Гусей багато, з усього села. Купалися. На подвір'ї в ночвах стояла налита вранці з криниці, ледь підігріта за день не такими уже й теплим вересневим сонцем, вода, аби нею помитися після купання.

Щасливі, безтурботні дні. Харчують добре. Робота посильна, щось там нараховують за працю, платять стипендію, чого ще потрібно. Було якесь у селі свято. У колгоспі - вихідний. Сонячний теплий день. З хлопцями вийшли на вулицю, обмірковуємо, куди б податися. Вибір обмежений, його практично немає - сільський клуб, можна у дворі господарів, де квартируємося, провести день. Невеликий двір між будинком і довгим сараєм, городом та тином - від вулиці. Тут також простору мало: кубляться у пилюці кури, у тіні під яблунею примостилися качки. На кілках тину, переплетених ліщиною, сохнуть присмаглі від пічної кіптяви горшки і глечики.

Трасою пробігають авто. Напроти нас зупиняється «Москвич». Напіввідкривши дверцята, мене гукає якась дівчина. Хто б це у далекому селі, тим більше на Сквирщині, де я вперше, цікавиться мною? Від несподіванки одразу й не впізнав Олю Пасічник, з котрою ріс в одному селі, чотири роки разом навчалися у своїй школі, а шість - у Володарці. Ми були добрими друзями. Я знав, що вона поступила у технікум молочної промисловості. Коли разом ходили до школи, то обмінювалися думками, хто який вуз обирає. А по закінченню десятирічки майже не бачились. (Весь вільний час, який був у мене, тим більше вечорами, проводив у Володарці. У сільському клубі практично не бував). Я підбіг, зрадівши несподіваній зустрічі, ми привітались, щось жваво почали говорити і пригадувати - хто, де і як. За кермом сидів кремезний, уже немолодих років із помітною сивиною чоловік. Він відкрив двері авто і прислухався до нашої розмови. Напевне, подумав я, шофер, може, знайомий Олі. Тому, не звертаючи увагу на нього, я з азартом почав розпитувати у неї про все зразу. Тим більше, що обличчя шофера набуло байдужого вигляду, певно, він збирався якомога швидше їхати.

Несподівано для мене, підійшовши ближче до шофера, Оля відрекомендувала:

- Це мій чоловік.

Здивований почутим і побаченим, я запитав:

- Чий чоловік?

- Мій чоловік, - відповіла вона. - Я вийшла заміж.

Я міг у будь-що повірити, тільки не в те, що тільки-но почув. Оля заміжня... Пожилий і сивий шофер - її чоловік. Я подумав, що вона жартує. Ми не раз жартували одне над одним, ніколи за це не ображались, звикли до такого спілкування. Не довіряючи навіть і собі, я перепитав:

- Олю, ти що, смієшся, який чоловік?

Якусь мить панувала тиша. Я зрозумів, що Оля не жартувала. Мені стало соромно за себе, соромно, що образив, засумнівався у почуттях доброї і безкорисливої подружки дитинства і юності.

Зніяковіло подав руку Олі, щось розгублено їй сказав. Вона сіла в авто. Я почув, як хряпнули двічі двері. Більше ми не зустрілися. Довго замислювався над тією розмовою, знаючи, що добра людина не та, яка вміє робити добро, а та, що не вчиняє зла. Я поступив тоді

необачно, нерозумно. Уже опісля, коли через деякийсь час приїхав додому, дізнався від матері, що справді Оля вийшла заміж за набагато старшого за неї чоловіка, вдівця, директора того технікуму, в якому навчався.

Непомітно пролетів місяць в Кривошійнях, де ми попрацювали і відпочили. Перше жовтня. Студенти повернулися до навчання.

Другий курс. Стоїть, крайній ліворуч, Олександр Климов.

Можна порівняти фото студентів першого і другого курсів. Уже за зовнішнім виглядом очевидні зміни. У ті роки рівень життя людей помітно зростав. Кожного року, 1 березня, знижувалися ціни на промислові і продовольчі товари. Це відчували і студенти, особливо ті, батьки яких працювали у колгоспі й отримували низьку платню. Складчина хлопців нашої кімнати продовжувалася. Харчування покращувалося, вдосконалювалося наше «меню».

Знову потяглися монотонні дні студентського життя. Я частіше, як і хлопці, навідувався додому, аби поповнювати запаси харчів. За рахунок такої підприємливості ми придбали костюми, туфлі, плащі, пальта, хто що бажав. Уже шикували при галстуках, чисті, охайні. За приклад нам був Кальченко. Хлопці нашої кімнати практикували

брати одяг на прокат у товаришів. Найбільше цим захоплювався Льоня Ярошенко, коли йшов на побачення.

У листопаді, вже після свят, я подався у Надросівку за черговою порцією продуктової підтримки. Як завжди, приїздив додому суботнього вечора, а у неділю повертався до Білої Церкви. Удень допоміг батькам по господарству. Як завечоріло, завітав двоюрідний брат Віктор, щоб провідати мене і допомогти піднести чемодан із харчами до автобуса у Володарку. Він часто ставав мені у нагоді. Швидко почало темніти, тож ми поспішали, щоб встигнути на останній рейс. По черзі несли важкого чемодана, жваво обмінювалися новинами. Та коли підійшли до автобусної зупинки, зрозуміли, що виїхати на Білу не вдасться. Біля великого комфортабельного «Ікаруса», котрий здійснював практично перші рейси, пасажирів, за нашими підрахунками, було на два салони, якщо не більше. Пасажири стояли довгою, вигнутою дугою, гомінкою чергою. Я - останній. Не прибути завтра до вузу - неможливо: семінарські заняття. Присутність обов'язкова. Картаю себе за те, що не поїхав раніше. Віктор теж погоджується з цим. Та толку з того мало. Що робити? Вечір, попутного транспорту на Білу вже не буде. Та й вертатися на Загреблю не так і близько. Поставили чемодан. Перебираємо різні варіанти. Передивилися тих, хто стоїть у черзі, - жодного знайомого. Пролізти з чемоданом, порушуючи чергу? Це абсолютно неможливо. Вже не пам'ятаю, чия була ідея: я через вікно залізу в автобус, а Віктор потім подасть чемодан. Розраховувалися пасажири у салоні. Але як тоді було: комфортабельний автобус - і наш «допещерний» спосіб посадки. Тільки-но прочинились двері, як пасажири зі страшенним галасом, з приперченими словами, без яких ми не можемо обійтися в екстремальних випадках, нехтуючи всіма правилами людської моралі, пробиралися вперед. Хтось опустив склораму вікна для прощання з проводжаючими. Вікно теж комфортне - широке. Не розмірковуючи про наслідки, забрався Вікторові на плечі, вчепився за раму - і я в автобусі. Ледь втягнув поданий братом чемодан, присів на незайняте місце. Чекаю, чим закінчиться моє геройство. Галас, крики, штовханина, сварки.

«Ікарус» заповнили миттєво. Тим, хто всередині, не до мого нахабства. Кожен зайнятий своїми проблемами, облаштовується.

Тих, кому не вистачило «сидячого» місця, шофер спровадив, щоправда, пообіцяв кількох чоловік узяти. Розрахувався з водієм. Пронесло і повезло. Спрацював, як інколи говорять, один із інстинктів виживання - зухвальство. Попрощався з братом. Усі заспокоїлись. Їдемо. Минули Загребелля, ліс, знайомий Логвин. Місток через річку Тарган, далі - вигін, на якому облаштували футбольне поле, де не раз змагалися наші сільські команди. У Логвині проживало багато моїх однокласників: Володимир і Анатолій Шусти, Василь Панчук, Василь Марценюк, Ганна Бойко, Люба Колісник, Петро Бомбандьоров і ще багато знайомих учнів молодших класів. У Логвині я часто бував. Про Логвин у Похилевича на сторінці 240 повідомляється:

ЛОГВИНЬ, село на правой сторонѣ рѣки Роси въ 3-хъ верстахъ выше Березни, при впаденіи въ Рось рѣчки Таргана, раздѣляющей село на двѣ неравныя части. Жителей обоего пола: православныхъ 1183, римскихъ 15, евреевъ 23. Въ прошломъ вѣкѣ Логвинъ съ деревнею Михайловскою причислялся въ Володарскому ключу князей Вишневецкихъ. Въ 1750 году Логвинъ купленъ Михаиломъ Глембоцкимъ, основавшимъ особую деревню Михайловку, въ 3-хъ верстахъ ниже по рѣкѣ Роси; потомъ перепродалъ Ивану Ивашенчу, внуку своего Маврикія и нынѣ владѣетъ третьею частью села съ 181 рев. душ. муж. пола и 779 десятинами земли. Остальныя двѣ трети въ 1848 году приобрѣлъ покупкою Иванъ Подгорскій (латин. испов.), съ деревнею Михайловскою, въ которой устроилъ свою резиденцію. Ему также принадлежать села: Городище, Сквирка и Тарганъ и при нихъ 8400 десятинъ земли.

Церковь Михайловская, деревянная, 5-го класса; земли въѣсть 46 десятинъ; построена 1745 года.

Деревня Михайловка лежитъ напротивъ села Березни. Жителей въ ней обоего пола 501. Въ деревнѣ примѣтно древнее замковище квадратное, нынѣ почти разрушенное.

Подумки планую, що потрібно буде зробити, коли приїду. Ще не все підготовлено до семінару і знову картаю себе за те, що пізно виїхав. Оглянув сусідів. Поруч кремезний, у літах, непривітний, мовчазний незнайомий чоловік, попереду - вродливі дівчата, теж незнайомі. Щоправда, одна з них, з котрою випадково зустрівся поглядом, чомусь привернула мою увагу, немов десь зустрічалися. Розмірковуючи про завтрашній день, все ж таки повертаюсь подумки до дівчат, що сидять спереду. Заглянув: одна з них - заглибилася в якийсь конспект. Приводу для того, аби зав'язати розмову, немає,

тож думками на семінарських заняттях, а ще треба б написати відповідь на лист Раїси, якого отримав учора.

Час від часу дівчата розмовляють з сусідами-хлопцями, що сидять

перед ними. Ще раз мовчки зазирнув у конспект. У ньому - медичні терміни, напевне, з медичного училища. Інформації небагато. Подумалось: в автобусі читають конспекти зазвичай першокурсники, на старших курсах цієї звички студенти позбавляються.

Раніше, хоч і їздив часто додому, цих дівчат і хлопців не зустрічав. Першокурсниці - це вже точно. Можливо, з нашої школи. Перебрав у пам'яті усіх, хто навчався у дев'ятому чи восьмому класах уже після нас, та нікого не пригадує.

Звісно, молодших школярів я знав мало, в основному тих, які з нашого села чи з сусідніх Таграна і Ожегівки. Коли довкола незнайомі, приємного від цього мало. Ніяк зав'язати розмову А нестерпно кортить. Як настирливість моя сприйметься? Схвально, а чи навпаки. Проте, вибрав влучний момент (вони саме між собою не розмовляли) і неочікувано для самого себе, нахилившись ближче до спинки сидіння, тихо запитав у однієї з дівчат:

- Звідкіля їдуть першокурсники?

Вона прикрила зошит, повільно повернулась до мене і теж поцікавилася:

- А звідкіля вам відомо, що першокурсниця?

Здалося, що вона тільки й чекала, аби до неї заговорив. Запитавши, з ледь помітною посмішкою якось дивно поглянула на мене. Від її теплового погляду, що аж трепетно пронизував наскрізь, мабуть би й розгубився, але вчасно схаменувся.

- На старших курсах з конспектами в автобусі не їздять, - відповів я, вдаючи з себе набагато досвідченішого. Дівчина хотіла ще щось сказати, але до неї знову звернувся хлопець, що сидів напроти. Було зрозуміло, що це дружня компанія і в їхньому спілкуванні багато спільного. А дівчина мені сподобалася, немов знайоме її обличчя і голос приємний. Бажання продовжити розмову не покидало. Ловлю себе на думці: яка ж вона вродлива... Але як продовжити розмову, як привернути її увагу до себе?

Переїхали Рось через кам'яну дамбу-міст, «Ікарус» наближається до автостанції Білої Церкви. Сам собі раджу, що коли вийдемо з автобуса, обов'язково, хоч би там що було, поцікавлюся, хто вона,

звідкіля, де навчається. Навіть посміхнувся, а чи незабагато захотів? І для чого? Та не так сталося... Допоки я тягнув мало не погріб у своєму чемодані і не міг через пасажирів, що заважали попереду, швидко вийти, хлопці взяли у незнайомки її речі і веселою юрбою направилися зовсім у протилежному напрямку, аніж добиратися до гуртожитку мені.

Перше бажане побачення скінчилося, не розпочавшись. Поставив чемодан. Оповітий яскравим ореолом повний місяць посилав на землю холодні промені, і у його променях і сяйві вуличних

ліхтарів відбивалися їхні постаті, аж поки компанія з чотирьох хлопців і двох дівчат не зникла за рогом вулиці. Ось тобі наяву, без перебільшення, без зайвих слів і тривалих розмов, попередніх побачень - кохання з першого погляду. Постоявши кілька хвилин і, подивований тим, про що тільки-но подумав, попрямував до гуртожитку з важким продуктовим асортиментом.

Ішов і згадав про вчорашній лист від Раїси. Переписувалися ми щоденно. Напевне, і сьогодні для мене щось є. Коли з якихось причин лист затримувався, чомусь переживав, пригнічувався настрій. Із сумбурними думками дістався гуртожитку. Спонтанно виникло

*1955 рік. Мої друзі-однокласники:
Василь Мазуренко, Раїса Муковоз, Валентина Заболотня,
Микола Козловський, Євгенія Надводнюк.*

бажання розповісти хлопцям про дівчину, котру зустрів в автобусі. Поділився «наболілим». Знайомих дівчат у медичному училищі ні в кого із них не виявилось. Розмову перервав Льоня Ярошенко:

- Ти не розповідай нам тут різні небилиці, давай танцюй, а то листа не віддам.

Я здогадався, від кого він. Танцювати не танцював, Льоня, усвідомивши, що мені зараз не до жартів, подав листа. Довго його читав, прилігши на ліжко. Знайомий, красивий каліграфічний почерк, знайомі теплі, хоч і напівофіційні слова. Черговий по кімнаті розставляв на столі наїдки. Повечеряли. Кожен зайнявся своїми справами. Я взявся прасувати штани і сорочку. Цього вечора на лист не відповів.

Усі листи я зберігав, кожен перечитував по кілька раз. І коли у понеділок отримав ще одного, увечері, як завжди, у читальній залі, відповідав на обидва одним. Писав довго, обмірковуючи кожне слово, не так, як було раніше. Про все: чим займався, де був, що бачив. Відчув, що в обличчя повіяло холодом і теплом одночасно. Стало жарко. Посидів, шукаючи відповіді на ще зовсім не зрозумілі запитання. Приховати від себе відчуття якоїсь всепоглинаючої байдужості було неможливо. Листа закінчив, як завжди, теплими словами, але в душі залишилося щось недовомлене і тривожне.

Мої намагання побачити дівчину, котру зустрів у автобусі, прогулюючись із хлопцями біля медучилища, коли там закінчуються заняття, - не мали успіху. Її там не було. Як і в поїздках з дому - додому, і навпаки. Та надії не втрачав. На знаменитій білоцерківській «стометрівці» можна було угледіти будь-кого. Мало не щодня студенти прогулювались тут. Від нашого гуртожитку до «стометрівки» близько двохсот метрів. Зустрічав багатьох знайомих, тільки не її. Переймався: не впізнав, може. Потроху вгамовувався. Займався регулярно легкою атлетикою. Мав непогані результати на дистанціях вісімсот і десять тисяч метрів. Йшла підготовка до республіканських змагань серед сільськогосподарських вузів. І, звичайно, - лекції, практичні заняття, читальна зала.

Листи писав, як завжди, регулярно отримував відповіді. Проте відчував якусь роздвоєність, незрозуміле самому відчуття чогось непередбачуваного, чогось чекав, щось шукав, і не знаходив. Студентське життя йшло своєю натоптаною дорогою, часом не

прямою, із зигзагами, крутими поворотами. Наближалася зимова сесія. Вже марилися канікули, зустрічі. Жив надією. Турбот щодня добавлялось.

Випадково, у суботу ввечері, наша постійна студентська компанія вирішила прогулятися по «стометрівці». Був грудневий, теплий, як для зими, вечір, немов рання весна. Молодь - є молодь. Безтурботність, відчайдушність, безшабашність, переоцінка своїх можливостей - все це притаманне, напевне, всім юним поколінням. Цього не позбавлені були і ми. Площа - переповнена. Студенти нашого інституту, майбутні медики, учні профтехучилищ проводили дозвілля на «стометрівці». Компанією, один біля одного, зайнявши полосу фронтом у чотири метри, прилаштовувались до гурту дівчат, які йшли попереду, тримаючись під руки. Визначали і погоджували мету «вечорниць» - шукати зачіпку, аби приєднатися до них і познайомитися.

Як завжди, в таких випадках щось говорять на адресу «визначеної цілі», розсипаються компліментами тощо. Настрою у мене не було, тим більше, що на наші словесні залицяння дівчата не відповідали, а навпаки - прискорювали ходу. Підбиралися більш дошкульніші аргументи з місцевого жаргону тих часів. Дівчата довго не звертали на нас увагу, щось жваво обговорюючи поміж собою, та ось терпець у них, здається, увірвався. Тож несподівано чуємо:

- І не соромно тобі таке, земляче, говорити, - не втрималася одна з дівчат, повернувшись до нас.

То була незнайомка, котру я зустрів у автобусі і вже втратив було надію на побачення. Дівчата зупинилися. Ми підійшли до них. Просимо пробачення, що так нерозумно повелися і добираємо на їх адресу найщиріші і найтепліші слова, пропонуємо знайомство. Вони погоджуються. Знайомимосся. Виявляється, усі - з медичного училища.

- Раїса, - подала руку дівчина, яку так несподівано зустрів.

- Раїса? - від почутого перехопило подих, не довірившись почутому, перепитав.

- Так, Раїса, - відповіла вона.

- Олександр, - потискую я її руку і, несвідомо затримуючи, повільно відпускаю.

Усі перезнайомилися. Зав'язалася дружня розмова.

- Дозволь, землячко, - звернувся я галантно до Раїси.

Узяв її за руку, вона не заперечувала, погодилася з помітним бажанням, лагідно, немовби не вперше так, немовби цього чекала. Хлопці ще стояли і розмовляли з дівчатами, а ми попрощалися і попрямували «стометрівкою».

Від несподіваної, довгоочікуваної і такої бажаної зустрічі, на яку вже й не сподівався, я розгубився. Не знайшовши, як та з чого почати розмову, запитав:

- Де проживаєш?

- На квартирі, он у тому будинку, - показала вона рукою.

Це був невеликий особняк одного з білоцерківських євреїв, якого знали всі мешканці у рідному селі Раїси. Він там свого часу займався торгівлею.

Така відповідь мене влаштовувала, як не як, недалеко від гуртожитку.

- А можеш розповісти про себе, - звернувся до супутниці. Вона, помітно хвилюючись, повідала, що сама з села Гайворон, торік поступила до медичного училища, в педінститут не пройшла за конкурсом. Після того як ми зустрілися в автобусі, сподівалась на знайомство. Було бажання зустрітися, часто бувала на «стометрівці», бачила мене, але не наважилася підійти - соромилась, а сьогодні пощастило.

Неповторні відчуття бажаної зустрічі, здалося, немов знаю її давно, немов ми ніколи не розлучалися.

Коротко розповів про себе. У сквері, поруч із будинком, де вона винаймала кімнату, розмовляючи під розлогим деревом, за вечір ми дізналися багато одне про одного. Як виявилось, деякі учні, зокрема Віктор Остапець та Анатолій Остапець, які були виключені з дев'ятого класу нашої школи за скоєний проступок, навчалися з нею в одному класі у Гайворонській середній школі. А кілька учнів з Гайворона навчалися разом зі мною у Володарці. Виявилось, що у нас

Такою була Раїса, коли побачив її вперше.

багато спільних знайомих. Та коли я сказав, що з восьмого по десятий навчався з Анатолієм Токаренком, Раїса несподівано замовкла, складалося враження, що вона чимось стурбована. Я знав, що у Анатолія була дівчина у Гайвороні. Взявши її за обидві руки, дивлячись у вічі, запитав:

- Анатолій твій хлопець, ти з ним зустрічаєшся?

Раїса мовчала, а потім, пересиливши себе, відповіла:

- Так, це правда. Але... - вона не договорила, щось, певно, заважало їй відкритися. Я тримав її руки у своїх, відчував, як вони теплішали і ледь помітно тремтіли пальці.

- А у тебе дівчина, з якою ти зустрічаєшся, є? - несподівано поцікавилася.

Не поспішаючи, розмірковуючи над запитанням, все ж відповів:

- Так, є, і звати її Раїса.

- То ти з першого разу й не повірив, як мене звати, і перепитав?

Ми стояли мовчки, не зводячи очей одне від одного. Та не все очима вдається побачити, лише зряче серце все може зрозуміти і побачити. Я обійняв її і поцілував. Вона розгубилася, трохи відступила і винувато глянула на мене. Я також відчував неусвідомлену провину. Мовчав.

- Напевне, ми робимо негарно, - обізвався, немов запитала, тихим і водночас лагідним голосом.

Я не знаходив слів для відповіді. Знову взяв її за обидві руки, грів її холодні пальці у своїх гарячих долонях.

Так ми стояли довго, дивлячись одне на одного, не наважуючись продовжити розмову. Кажуть, все, що несподівано змінює життя, - не випадковість. Воно - у нас самих і чекає лише зовнішнього «оформлення». Ми без слів розуміли, що обоє маємо провину перед тими, про кого щойно говорили. Кожна людина носить у глибині свого «я» маленьке кладовище, де поховані ті, кого вона кохала, - писав святий Вінсент де Поль. Виходить, чи я «відбив» Раїсу у Анатолія, чи вона - мене у Раїси. Запутано виглядає. Насправді, так і було. Не раз у нас про це були розмови. Ми зустрічалися часто, молоді, щасливі.

Любов - це не вибір, а доля, тому не варто втікати від власної долі - все одно не втечеш. Старайся йти своєю дорогою. Я нею і пішов. Пішов у невідоме майбутнє, яке чекало на нас зі своїми щедротами і негараздами.

* * *

Від того далекого, незабутнього, пам'ятного грудневого вечора 1954 року минуло 57 літ. Ми вже навіть не похилого віку, а... Важко підібрати слова про те, якого ти віку, точніше, не хочеться зізнатися собі, що ти глибоко літня людина. Подейкують: усі, мовляв, хочуть жити довго і ніхто не хоче бути старим. Запитаєте - чому? Бо не віриться. Немов вчора відбувалося те, про що пишу Так, було ніби вчора... А може, і не вчора... Час такий швидкоплинний.

На календарі, що стоїть на моєму робочому столі, висвітлюється 2 грудня 2011 року, вісімнадцята година. І знову грудень. За вікном зима, повільно падає густий, лапатий сніг, легкі прозорі сніжинки відбиваються яскравими кольорами райдуги у променях нічних ліхтарів, мерехтять на склі вікна.

Я в невеликій кімнаті, яка слугує мені за кабінет, обладнаний необхідною атрибутикою, де можна писати і друкувати, робити, що бажаєш і вмієш. Набираю на комп'ютері ці рядки. Полинаю у спогади, які не захочеться віддавати навіть за щось дуже коштовне.

У кімнаті тепло, тихо, зручно, спокійно, ніхто не заважає. Любив і люблю працювати у невеликому кабінеті. Дружина немов відчула, що я пишу про вечір нашої першої зустрічі, кличе на кухню вечеряти. Смачно пахне юшка з риби...

* * *

Розпочався 1955 рік, зимові канікули. Більшість студентів роз'їхалися по домівках відпочивати, зустрічатися з друзями. А я - на зборах у військовій частині Білої Церкви. З нас мають «випестити» майбутніх командирів. Ті ж, як і для всіх військовозобов'язаних, муштра, наряди, заняття. Спимо в казармі на сто чоловік. З нетерпінням чекаємо «дембеля». Кілька днів довгоочікуваних канікулів. Поїхав додому. Переживав за все, що відбувається у моїх відносинах із дівчатами, котрих кохав. Та далі так не мало продовжуватися. Не міг зрозуміти, де буде болячіше, але вже настав той період, коли потрібно вирішувати, подумати і про себе, і про інших. Йду на побачення. З моїм першим коханням, чистим, шкільним, вірилось, що назавжди. Раїса навчалася в столичному інституті харчової промисловості. Школу вона закінчила зі срібною

медаллю. Валя Черобедова, з якою я рік сидів за однією партою в дев'ятому класі, - наша спільна добра подруга-однокласниця, яка потайки ревнувала мене до Раїси, - навчалася на зоотехнічному факультеті нашого інституту. Вона знала, що я зустрічаюся з дівчиною з медучилища, бачила нас разом. Це була правда. Я цього не приховував перед Валею, часто бував у гостях у неї, не раз прогулювався містом із дівчатами, які проживали спільно з нею у кімнаті студентського гуртожитку. Вона ставилася щодо цих стосунків критично. Напевне, розповіла подрузі про те, що бачила і знала. По листах, які надходили все рідше і рідше, Раїса все, схоже, розуміла і сама. Проте, не було жодної розмови на цю тему ні в листах, ні при зустрічі. Нам не вірилося самим, принаймні мені, що так може статися. Сталося. Прийшов у Володарку, зустрілися з Раїсою, пішли подивитися фільм. Побачилися з однокласниками, довго розмовляли, сміялися з приводу і без приводу, усім хотілося бути разом якомога довше. Напевне, від мене віяло не тим теплом, яке було раніше. Не та була розмова, переважно мовчав. Відчував свою

провину, і мені вважалося, що про це знають всі, хто був присутній із наших дівчат і хлопців. Відчувала це і Раїса, проте виду не подавала. Як завжди, ми попрощалися з друзями і попрямували добре знайомою центральною вулицею селища, викладеною бруківкою. Йшли в напрямку її будинку, розмовляли. Проведений разом час, присутність її поруч вплинули на мене. Я став подумки повертатися до того нашого

спільного, доброго, що було поміж нами. Я вів себе розгублено, не міг перебороти себе, щоб зізнатися їй у всьому. Водночас переймався тим, що обманювати більше не можу, що вона повинна дізнатися про все від мене, а не від когось іншого. І того останнього вечора, коли дійшли до перехрестя дороги з центральною вулицею, зупинились. Відпустив її руку. Раїса подивилася на мене. Від її погляду знітився, опустив голову, і переборюючи хвилювання, тихо промовив:

- Наші дороги розійшлися на цьому перехресті.

Раїса нічого не відповіла, немов чекала від мене зізнання, різко повернулася і побігла. Я відчув, що вона плакала. Це трапилося так швидко і несподівано, що захотілося крикнути: «Зупинись! Я не так сказав». Але слова боляче застрягли в горлі, неспроможні вирватися назовні. Глухо, німотно розбилося те, що поміж нас квітувало,

розсипалось пелюстками на перехресті доріг, але в уяві залишатиметься довго таким, як було. Ми завжди віримо, що наша перша любов - остання, а наша остання любов - перша. То була остання наша зустріч, неприємна і важка для обох. Я сказав правду, але висловився, мабуть, не так. І цим дорікаю собі все життя. Зізнався, але не так, як потрібно було б у таких випадках.

Я попрямував вулицею, якою проходив багато і багато разів, переживаючи за те, що відбулося. Зупинився на мосту, зіперся на його холодні перила, довго дивився на Рось, яка була скута кригою, присипана сніговою ковдрою, немов спала. Я уявляв, як там, під льодом, повільно тече крижана прозора вода, і річка не спить, а живе. Пригадалось, як зовсім недавно ми стояли тут класом. Відчув, що стало холодно, повіяв із Логвина холодний пронизливий і колючий сирий вітер прямо в обличчя, і я прискорив ходу, немов тікаючи від того, що сталося.

Закінчилися канікули, повернувся у Білу Церкву. Раїса була занята в училищі.

Навантаження велике: лекції, практичні заняття та ще й відповідальна громадська робота - секретар комсомольської організації медучилища. Комсомольський діяч. Лідер. На дошці «Відмінники навчання» її портрет. Часто буває у міськкомі комсомолу. Засідання комітету училища. Молодіжні заходи, а їх проводили тоді багато. Я ж - секретар комсомольської організації другої групи другого курсу агрофаку. До Раїсиною посади мені було далеко. І все ж умудрялися зустрічатися якомога частіше. І в перший

Раїса Фурманенко (ліворуч) із подругою Галиною. Фото автора.

вечір, коли приїхав, завітав до неї. Раїса проживала вже на іншій квартирі з двома подругами, не так далеко від міського ринку, але зовсім не близько від мого гуртожитку. Зайшов до кімнати, всі були на місці. Розповісти про те, що хотів би, ніяково. Часу обмаль, а виговоритися край як треба. Ми залишили дівчат і вийшли на вулицю.

Не міг наважитися на відверту розмову про все, що відбулося у Володарці. Йшли тротуаром, де було мало прохожих. Відчував провину, говорив щось невпопад, аби про щось говорити. Раїса, притиснувшись обома руками до моєї лівої руки, час від часу зупиняла мене, просила розповідати, як провів короткі канікули, де був, що нового побачив. Відчував, чому їй не терпиться мене розговорити. Я мовчав, відкладаючи розмову на потім.

- Розповідай ти, - кажу, - у тебе канікули довші, більше часу, більше вражень.

- З тобою щось трапилось? - лагідно запитала, пригорнувшись, придивлялася мені у вічі.

У її погляді - настороженість, схвилюваність, немов прохання: розповідай, мовляв, я чекаю.

- Так, зі мною трапилось те, що повинно було трапитись. - І я повідав їй про останнє побачення на перехресті вулиць у Володарці.

Вона мовчала, потім притулилася обличчям до моїх грудей, я обійняв і пригорнув її. Так простояли кілька хвилин мовчки, боячись порушити ту тишу, яка говорила сама за нас, вимовляла ті слова, які доходили до наших сердець і були нам зрозумілі.

- Я теж усе розповіла, зізналася Анатолієві, що я кохаю тебе, - промовила Раїса. Піднявши голову з моїх грудей, вона з неприхованою любов'ю і ніжністю глянула на мене.

Той погляд зберігся на все життя, залишивши від нього назавжди невичерпне тепло в моєму серці.

У студентських буднях і щасливих годинах зустрічей минала зима. Наближалася весна. Віяли ще прохолодою вітри, але в повітрі вже відчувався той неповторний аромат свіжості, тепла, який відчуваєш лише напровесні.

У кінці квітня ми добирались додому. Раїса в Гайворон, я в Надросівку. Пасмурно, сиро і вітряно. На автостанції, сховавшись від негоди, чекали автобуса. Підійшли до буфету, асортименту особливого не було, і я купив «казинаки». (Вони дійсно тоді були

смачні, солодкі. Це запам'яталось. І тепер, коли приходить з магазину,

запитує: «Угадай, що я купила. Твої улюблені «казинаки». Смачні, та не такі, як були тоді). Дісталися Загребелля. Я пішов на Надросівку,

а Раїса поїхала у центр Володарки. До Г айворона десять кілометрів. Автобуси до села не ходили. Добиралися пасажирів попутними машинами, рідко на кінній підводі, а то переважно пішки, на своєму, як-то кажуть, хоч і не так швидкому транспорті, але надійному. Домовилися, яким рейсом будемо їхати завтра на Білу. Попрощалися.

Я стрімголов добрався до тітки Христі. Справа в тому, що батько і двоюрідної сестри Катерини чоловік Михайло Дмитрук, головний бухгалтер Володарського авторемонтного заводу, в складчину, на двох, купили автомобіль «Москвич». Батько посвідчення шофера не мав, автомобіль не водив. Михайло посвідчення мав, але ніколи, за його словами, за кермом не сидів, автомобіля водити теж не вмів. Посвідчення водія, напевне, купив, але казав, що здав на права у армії. Після війни багато чого можна було купити. Звичайно, сьогоднішні пропозиції не порівняєш з тодішніми, але і тоді купували і продавали все, що завгодно. Базар завжди був, ним і залишиться. Управління «Москвичем» я опанував хутко, мав невелику практику шоферування, коли в колгоспі перевозили зерно від комбайна на тік. Вивчали досконало автосправу і в інституті. Таким чином, я був непоганим водієм, хоч теж без посвідчення. Напевне, ми не брали і техпаспорта. Принаймні, коли я їздив, у мене його не було. А їздили влітку, куди хотіли. Дмитрука знали всі в районі. Взяти автомобіль, для мене проблем не було.

Коли я мало не забіг у двір, дядько Михайло без слів зрозумів, що мені потрібна машина, і негайно. Після привітання, не спитавши для чого знадобилося авто, сказав, про всяк випадок, що бензину повний бак. І я на крилах радості і на колесах легковика, зі швидкістю, скільки дозволяли дорога й автомобіль, помчав наздоганяти своє щастя. Можете уявити мій стан і настрої. То були ті часи, коли автомобіль був не лише засобом пересування, а й предметом великої розкоші. Правда, придбали його батько і дядько Михайло не від великої розкоші, а випадково.

Раїса чекала транспорту на зупинці. Не знаю, що вона тоді подумала, коли я під'їхав і запросив до автосалону. Але довго стояла, вивчаючи шофера.

- Саша, це ти? - з подивом запитала. Переконавшись, що за кермом дійсно я, довірилась «Москвичеві». Поїхали шосейною дорогою з Володарки на Гайворон. Погода так і не поліпшилася, було сиро, прохолодно, грязько. Уночі хлюпнув дощ. Дорога з твердим покриттям перейшла у розверзлу ґрунтівку - не те, що проїхати, а й пройти важко. Моя спроба прорватися на Гайворон закінчилася тим, що в нових туфлях, долаючи в'язке місиво, я поплентався до колгоспної ферми просити тракториста, аби виригував із багнуки автомобіль. Добрі люди допомогли. Витягли. Моя супутниця пересіла на віз, завантажений молочними бідонами, і поїхала за черговою порцією картоплі, цибулі, яєць і сала. Не вдалося мені, як говорив талановитий шанувальник гумору Винокур, зробити сюрприз.

Квітень і травень пролетіли непомітно. Екзамени. Літні канікули проходять у Надросівці. Заготівля сіна та дров на зиму. Різні ремонтні роботи. Допомагаю батькам. Сільські будні молодого, до того ж закоханого студента. Батьки вже зрозуміли, чому вечорами не вчашаю

у Володарку. Про стосунки з новою Раїсою та про те, на що вони розраховані, я говорив із матір'ю, а вона, звичайно, з батьком. Особисто з батьком на цю тему розмови не було. Батьки знали, що в травні наступного року вона закінчує училище, і ми хочемо, десь до Новоріччя, одружитися. Батько, не гаючись, навів довідки про майбутню невістку. Виявилось, що добрий його товариш із Гайворона, не тільки сусіда, а й рідний дядько Раїси - Федір Минович Гончарук, усе вже йому розповів. Батько, заручившись добрими висловлюваннями приятеля на адресу Раїси, відгукувався про неї схвально. Він не задав мені жодного запитання, як зазвичай це роблять батьки перед одруженням своїх дітей.

- Хочеш женитися, ми не заперечуємо, дівчина хороша, - сказав батько.

... У Гайвороні я ніколи не був. Тож вирішили з братом Віктором податися в «розвідку». Узяв я «Москвича», і ми поїхали, не знаючи куди, але знаючи для чого. Уже вечоріло. З розповіді Раїси я орієнтувався на місцевості: початок села, поворот направо і понад дорогою - ялини. Їдемо. Натрапляємо посеред вулиці на великий гурт дівчат. Зупиняємося. Серед них і Раїса. Побачивши мене, підійшла ближче. Подруги, напевне, здогадалися, до кого у машину сіла Раїса, адже в селі таємниць не буває, тим більше серед подруг.

Загальмували біля її хати. Постояли, доки вона щось там вирішувала, і подалися на оглядини села. Звісно, не так нам із Віктором забажалося побачити Г айворон, як показати себе. Уже сонце пішло на спочинок, та вечір був ще по-літньому світлий. Об'їздивши село, дали привід його жителям для розмов і запитань сусідам та подругам. Підвезли Раїсу додому, постояли під сільським тином, попрощалися. Вперше я поцілував свою кохану при сторонніх, брата я не вважав таким, не соромився, він про все знав.

* * *

Закінчилися літні канікули. Біла Церква. Навчання. Зустрічі. Кіно, концерти, танці біля студентського гуртожитку, річка, парк. З нетерпінням чекали вихідних - суботи та неділі. Часто зустрічалися і серед тижня. Домовився, що завітаємо нарешті до мене в Надросівку на Жовтневі свята, щоб познайомити майбутню невістку з батьками.

Десь за неділю до свят, у суботу, з надією повернутися у неділю в Білу, я їхав у Надросівку за черговою продовольчою підтримкою. У новому, недавно купленому коричневому, зі шкірзамінника, плащ-пальті, при галстуку, одягнений по-модному, нічого поганого не відчув, зацікавлено розмовляв із незнайомим пасажиром, що сидів поруч. Як бачу, по салону йде жіночка з нашої вулиці, зупинившись біля мене, запитала:

- Саша, а ти нічого не знаєш?
- Замість відповіді, я її перепитав:
- А про що мені потрібно знати?

І вона повідомила, що вчора згоріла наша хата. У сказане важко було повірити. Приїхав у Загребелля. Як дістався до рідної хати, не пам'ятаю. Не йшов, а біг, не біг, а летів. Що тільки не передумав. Заскочив у двір дядини Насті. Зірвав галстук, скрутив і засунув його до кишені пальта. Розстібнув комір сорочки. Піт заливав обличчя. Стояв, не вірив у те, що бачив. Замість даху - невелика купа обгорілої соломи, серед двору - розкидані обвуглені лати, дошки, купи попелу.

Лише димар, великий, чорний, обгорілий, виділявся над цим згарищем і, трохи згорблений, мов у журбі, нагадував про колишню хату. Ще донедавна, ніби вчора, я мазав долівку глиною, розведеною

коров'яком. Затрушував її пахучим татар-зіллям. Відчув той запах. Запах рідної хати, де виріс. У мене була окрема кімната, пізніше і братова теж. Восени під столом, сховані від ранніх заморозків, дозрівали помідори, а на підвіконнях набирали цукристості великі зелені дині.

Не наважувався зайти до хати. Було видно, що там горить лампа. Вікно на фоні закіптюжених стін жовтіло невеликим квадратним оком, яке дивилося на мене і, мабуть, розуміло мою розгубленість і біль. Першою мене побачила мати. Вона кинулася мені на груди. Не плакала - голосила. Не стримався і я.

- Куди ж ти, сину, приведеш невістку, за що ж нам така кара? - ридала, приказуючи, мати. Батько, поклавши руки на стіл, сидів мовчки, схиливши на груди голову.

Я підійшов, ми обнялися. Вперше я побачив, як батько плакав. Брат Василь заляк на лаві біля вікна, підібгавши ноги. Я присів на стілець, що стояв біля столу. Усі мовчали. Тишу порушив батько:

- Давай, сину, повечеряємо, нічого вже не зробиш, так сталося. Ми чекали на тебе.

На столі стояла приготовлена їжа, пляшка самогону, чистого, міцного. Батько налив усім по чарці, мовчки випили.

- Тобі про пожежу не повідомляв, не хотіли турбувати, хіба те допоможе. Переживав би...

- Хіба ж ні?..

Вечеряли повагом.

- Завтра рано вставати, багато роботи, - спокійно, з журбою додав.

За вечерею батьки розповіли, як усе трапилося. У сусідському дворі гралися діти. Запалили багаття. Від нього загорілася їхня хата, а від неї наша. Вони були близько одна від одної, криті соломою, утеплені на зиму картоплинням. Мати була в полі на роботі, батько у справах у Володарці. Прибігли, коли догорав дах. Г асили пожежу селяни. Стеля не прогоріла, бо була засипана половиною із конопель, та ще й товстим шаром. Тоді це було звичним. Коли б сьогодні виявили таку кількість конопляної полови, не важко уявити, що було б. А у ті часи половию підстиляли худобі у сараях.

Зранку з батьком взялися викладати соломою дах на хаті. Пригодилося уміння вивершувати скирту так, щоб традиційний

покрівельний матеріал глибоко не промокав. Потім утеплювали стіни, наводили порядок у дворі - складали обгорілі лати, дошки, згрібали в купи попіл. Ця жахлива картина залишилася в моїй пам'яті на все життя. Не вдалося мені приїхати з майбутньою дружиною в нашу стару простору хату. Повернувшись у Білу, про все розповів Раїсі. Усі наші плани і надії рухнули, обірвалися. Перед нами складне, неочікуване і непередбачуване запитання: як тепер бути? Кажуть, що чекати - болісно, забувати - боляче. Але найгірше зі страждань - не знати, яке прийняти рішення. Думали. Планували. Переживали. Надіялись.

8 березня 1956 року, у четвер, ми одружилися. У їдальні, що слугувала рестораном-кафе, так ми, студенти, той заклад називали, замовили столик, випили шампанського і подалися у весільну подорож - гуляти містом. Я проживав у студентському гуртожитку, Раїса - на квартирі. І ми вирішили винайняти квартиру чи кімнату.

Через два дні після одруження (саме була субота) ми поїхали у Надрівку. Невістку батьки зустріли привітно, радісно, шоправда, не без материнських сліз. Та й ми, молоді, просльозилися.

У погорілій хаті нам було затишно, гостинно, тепло. Мати подала на стіл нехитру селянську страву, батько, як годиться, урочисто виставив пляшку «Московської». Не самогонкою, як було заведено в селі, пригощав невістку, а «казенкою». Брат Василь

Березень 1956 року. м. Біла Церква.

Подружжя Климових.

з цікавістю поглядав на нас, не вірилося йому, що я вже одружений. Було свято для нашої сім'ї, та тільки зі смутком на душі від того, що трапилося не так давно і принесло багато горя для всіх нас.

Петровичем Фурманенком, ніколи до цього не зустрічався. Раїса багато розповідала про нього. Він був дуже хворий. Повернувся з санаторію, працювати вже не міг. Ми говорили з ним мало. З Варварою Семенівною, тепер уже тещею, познайомився раніше, коли вона приїздила в Білу Церкву «у справах», а точніше, аби роздивитися, який він, майбутній зять.

* * *

Село Гайворон залишило багато спогадів. Після одруження я здебільшого проживав у Гайвороні, аніж у Надросівці.

Село розкинулося обіруч річки Березянки, яка впадає в Рось. До смт Володарки - райцентру - від Гайворона - десять кілометрів.

Чисельність населення - близько півтисячі чоловік. Тут розміщується сільська рада, до якої входить ще й село Петрашівка. На території громади знаходиться курганна група III тисячоліття до н.е. - I тисячоліття н.е. (Черняхівська культура): замчище XVII століття Байди Вишневецького, що свідчить про поселення людей на цій території, які можна вважати найдавнішими.

На прогулянці у гайворонському «лісопарку».

На цих землях мешкало слов'янське плем'я полян. За часів Київської Русі князі Володимир Святославович та його син Ярослав Мудрий будували тут укріплення своїх південних кордонів. Про будівництво тут перших поселень можна дізнатися з «Літопису

самовидця». За переказом, село Гайворон до початку монголо-татарського вторгнення знаходилося на північний захід від сучасного розташування села, в районі Шевського яру і урочища Пустоха. Про це свідчать численні знахідки розбитого глиняного посуду, деякі металеві речі, які знаходять на території теперішнього колгоспного саду і поля, розміщеного неподалік саду, побіля ставка, за селом. У цьому місці, напевне, жили гончарі, а в яру - шевці. Звідси і пішла назва яру - Шевський. Села Петрашівка на той час не існувало. Після монголо-татарської навали 1240 року на Київську землю поселення було спалене повністю, а населення винищене.

Один із шевців, Петро Шевка, поселився на території сучасної Петрашівки. На думку багатьох дослідників краю, від його прізвища та імені пішла назва села - Петрашівка. Майже знищене поселення отримало назву - Пустоха. Його мешканці перебралися на південний схід, і на березі річки Березянки, між густими лісами і непрохідними болотами, утворилося нове поселення - Селисько. У 1482, 1559, 1616 роках поблизу Селиська проходили «чорні шляхи», якими кримські татари йшли на пограбування Волині і Польщі. Тому жителі Селиська знову постраждали. Частина уцілілого населення переселилася на захід у район сучасного центру села Гайворон, обнесений лісами і болотами. Тут водилося багато ворон (ворін) - гайвороння. І назва села, як вважають старожили, пішла від «гайвороння».

У кінці XVI століття - початку XVII століття землями Білоцерківщини, Володарщини володіють Вишневецькі, Браницькі та інші. Перші архівні відомості про Гайворон знайдені в «Архіві Південно-Західної Русі» - перепис від 03.05.1631 року, де вказується, що село належало магнату Збараському, в ньому було лише 4 обійстя, які платили податки з «дима» по 3 злотих на 1 двір, а городники по 1 злотому 6 грошей - 3 двори. Архівних даних за XVIII століття про село майже не збереглося. Окремі матеріали можна знайти в «Сказании о населенных местностях Киевской губернии за 1864 год» - Л.І. Похилевича.

У 1799 році Гайворон належав М.Єзерському з чисельністю мешканців: 231 чоловік і 219 жінок, а також 59 чоловік шляхти. У селі була церква, млин. З 1842 року село належало поміщиці Марії Ячевській, де числилося 312 чоловіків і 296 жінок. Селяни були обкладені панщиною, 156 днів на рік потрібно було працювати на

власника села та його землі. Крім панщини, запроваджувалися загальні селянські повинності, до яких відносилися: оранка поля з повним збиранням із нього врожаю зернових і обмолотом, ремонт гребель, мостів, поштових і комерційних шляхів, виділення підвід для обслуговування війська чи арештантів. Також із селян стягували оброк ще й натурою. Поміщиця мала право судити селян за найменші провини, піддавати їх жорстоким покаранням на свій розсуд. Після реформи 1861 року в селі починається будівництво промислових підприємств: цукроварні, пивоварні, млина. 1868 року споруджено винокурний завод, який у 1873 році згорів. На той час у селі нараховувалося 1285 десятин землі; з них поміщицької - 542 десятини, селянської - 742 десятини. Головним заняттям населення було хліборобство. У селі будується православна церква, діє школа грамоти, відкривається казенна винна лавка, працює 2 кузні, один водяний млин. Під час революції 1905-1907 років селяни Гайворона та Петрашівки вимагали розподілу всієї поміщицької землі. Та цього не сталося, і селяни змушені були шукати кращої долі в далеких краях Сибіру. Дехто з селян залишив село і виїхав до Канади, США, країн Латинської Америки. Після Жовтневої революції 1917 року місцеві поміщики граф Ржевуський і Унгерн-Штерберг утекли за кордон.

Уже на початку 1919 року першими органами нової влади стали революційні комітети. Такий ревком з'явився у Гайвороні. Головою було призначено Гонтарука Федора Каленковича, а секретарем - Фурманенка Сергія Арсеновича. Ревкоми керували розподілом поміщицьких земель між селянами, організовували збір податків, налагоджували роботу шкіл і лікарень, роз'яснювали політику нової влади серед населення, вели боротьбу з бандитизмом.

У квітні 1920 року в Гайворон вступили війська Польщі. На захід

від села, в Шевському яру, стався бій між білополяками і військом Першої кінної армії під командуванням С.М. Будьонного. Гайворон і Петрашівку було визволено і відновлено діяльність ревкомів.

1921 року відбулися вибори сільських рад робітничих, червоноармійських та селянських депутатів. Першим головою сільської ради в Гайвороні обрали Гука Миколу Андрійовича. З ініціативи бідноти у селі організували сільськогосподарську комуна

1925-го комуну ліквідували, а влітку 1929-го утворили товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ), а восени цього року розгорнулась масова колективізація, в ході якої створено перший колгосп - «Прямий шлях».

Тоді, у 30-ті роки, не було ніякої техніки. Переважна частина робіт у землеробстві виконувалась тягловою силою - кіньми та волами. Початок 1932-го для селян Гайворона був важким, а зимою 1933-го - настав голод. Тільки за першу половину 1933 року на цвинтар вивезли понад 470 померлих. Крименецьку Ярину (на прізвисько Паслунка) привезли на поховання живою. Пелех (чоловік, що звозив трупи) бачив що вона ще не померла, і сказав їй:

- Я за тобою другий раз не буду їхати, все одно завтра помреш.

Але вона вижила. Про ці страшні події розповідали незабутня бабуся Ярина і теща Фурманенко Варвара Семенівна. Говорили, що такий випадок - не поодинокий. Вони були свідками тих страшних подій. Бабуся теж мала прізвище Крименецька.

22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна. Багато громадян Гайворона були мобілізовані в Червону Армію. Уже 17 липня німці увійшли в село. Вони грабували майно, забирали худобу і птицю. За наказом окупантів у двоповерховому будинку школи було зірвано підлогу, вибито вікна з рамами і перевезено до села Рубченки, де облаштовувалася резиденція для комендантів. Два з половиною роки ординці хазяйнували в Гайвороні. Нанесені фашистами збитки жителям села, державним і громадським організаціям становили декілька сот тисяч карбованців. Визволення села відбулося 31 грудня 1943 року. Одразу ж розпочалася його відбудова. Велику допомогу в цьому надали з далеких країв. Так, наприклад, у Гайворон прислали з Чувашії 36 телиць. 1947 року місцевий колгосп «Комінтерн» набуває статусу насіннєвого з вирощування сортового насіння зернових та багаторічних трав для господарств Володарського та інших районів Київщини. У цьому ж році за високі врожаї комінтернівці отримують вантажну автомашину «ЗИС-5», першим шофером працював на ній Макуха Федір. Цікава сільська особистість. Я добре знав його, він часто мене підвозив до Володарки, бував не раз у нас. Неперевершений вигадко і неабиякий любитель випити. Мешкав він недалеко. Макуха був приймаком, як говорять у селі. Проживав із дружиною у її хаті. Єдине, до чого він

доклав руки, як розповідала його дружина Настя, - це відремонтував димар, як у Гайвороні кажуть, «верх». І коли господиня йому дорікала, що він п'яниця і дебошир, що не його, а її хата, він відповідав:

- Хата твоя, а верх - мій.

І дійсно, верх був його, не раз Настя тікала від п'яного Федора зі своєї хати і ночувала у сусідів.

1959 року відбулося об'єднання колгоспів Гайворона і Петрашівки в єдиний колгосп «Маяк», що зміцнило фінансово-економічну спроможність господарства, дало можливість придбати і застосовувати сільськогосподарську техніку, механізувати виробничі процеси в рілльництві і тваринництві.

У ці роки село підключили до державної електросистеми, що дало змогу застосувати механізацію на фермах, токах та інших підсобних господарствах. Я вже тоді працював головою колгоспу на Сумщині, і коли приїздив у село до рідних моєї дружини, зустрічався з головою колгоспу Атаманенком, головою сільської ради - Бондарем Миколою Григоровичем, котрий довгий час теж очолював місцеве сільгосппідприємство.

Знав Миколу Григоровича з 1956 року, коли навчався в інституті. Він не раз пропонував мені працювати агрономом у колгоспі села Гайворон. Був недалеким родичем моїх тестя і тещі. Але по закінченню вузу мене направили на роботу на Сумщину.

1973 року до «Маяка» було приєднано землі сусідньої Біліївки. Колгосп стає одним із найбільших господарств району, на долю якого припадає 10% виробництва молока, 15% - зерна, 10% - цукрових буряків. Великі зміни пройшли в селі у дев'яностих роках. Колгосп розпаювали, на його основі створили приватні підприємства.

Село Гайворон славиться своїми земляками. Серед них - Шинкарук Володимир Ілларіонович, народився 22 квітня 1928 року. У 1950-му закінчив Київський університет і залишився працювати в ньому. 1965 року одержує вчене звання професора і стає деканом філософського факультету. З 1968-го - директор Інституту філософії АН УРСР. З 1978-го - академік АН УРСР. Віце-президент філософського товариства СРСР Помер 29.11.2004 року. Коли я навчався у Вищій партійній школі, Шинкарук читав у нас лекції з філософії, зустрічався з ним, пригадували свій Гайворон.

Гук Василь Васильович народився 1 січня 1921 року. 1936 року в рідному селі закінчив неповну середню школу. У 1939-му - Білоцерківський педагогічний технікум, затим вступає до Київського педагогічного інституту, але всіх студентів мобілізували, відтоді він військовий. Бере участь у 2-й Світовій війні. Наприкінці 1948-го закінчив Ленінградську військову академію зв'язку і працював у Центральному науково-дослідному інституті зв'язку Збройних сил СРСР, там виконав цілий ряд дослідних і випробувальних робіт, які реалізовані в нових об'єктах військової техніки зв'язку. Автор і співавтор багатьох книг і брошур, має чимало наукових публікацій. Помер у 2007 році.

Марія Авакумівна Познанська - видатна дитяча письменниця радянського періоду, народилася 15 липня 1917 року в с. Петрашівка. Закінчивши школу колгоспного учнівства, залишилася працювати в рідному селі, праця в якому лишила добрий слід у майбутній творчості. У 1937 році Марія Познанська вступила до Білоцерківського педагогічного училища. У цей період вона друкує перші свої вірші у міській газеті. У роки Великої Вітчизняної працювала в тилу. Після війни стала студенткою мовно-літературного факультету Київського педагогічного інституту. У цей час багато пише віршів для дітей і стає активним членом літературної студії при редакції журналу «Дніпро».

Одна з кращих поетес в Україні, яка писала виключно для дітей, людина щедрого душевного обдарування й талановитий вихователь. Марія Авакумівна Познанська померла 18 травня 1995 року.

* * *

Кожен розуміє, що власне житло, яке б воно не було, додає людині впевненості і свободи. Викладач нашого інституту здавала за помірну ціну, можна сказати - надто дешево, кімнати студентам. Будинок був великий, на два входи, на тихій міській вулиці, над річкою Рось. Ми з дружиною стали мешканцями цього будинку й розмістилися в невеличкій кімнаті. Правда, не у власному гнізді, проте окремому, теплому і затишному Меблів практично не було. Ліжка та два стільці. Змайстрував щось на зразок стола, купили невеличку етажерку. Постіль, як придане, привезла теща, Варвара Семенівна. Я ніколи

не називав її тещею. Завжди - мамою.
Це була дійсно любляча мати.
Витримана. Добра. Турботлива.
Спокійна. Справедлива. Трудолюбива.

До спільного коридору будинку, що правив нам усім за кухню, примикало три кімнати. Ще у двох жили студенти ветеринарного факультету. Коридор був просторий, з великими вікнами на південь. Раніше, мабуть, слугував господарям за вітальню. Тож у колишній вітальні на примусах, що стояли в ряд на низькому прогнутому ослоні, який бачив за своє життя багато чого (про це нагадував зовнішній вигляд), ми, квартиранти, готували їжу. Раїса заняття відвідувала переважно в другій половині дня.

Я мав немалий досвід готувати. Здебільшого і готував. Дружина - аж ніяк не шеф-кухар, але допомагала, так було набагато швидше. Інколи готувала сама, але це було рідко, жалів. Чесно кажучи, ніколи й не заперечувала, що окрім того, щоб підсмажити картоплю і яєчню, вона нічого практично не вміла. Про те, аби зварити борщ чи якісь інші страви, не було й мови. Коли ходила до школи, по дому справлялася бабуся Ярина і мати, до плити їй було зась. Я про це, звичайно, не знав. Одного разу, поспішаючи на заняття, попросив приготувати борщ. Усе для цього було. Повернувшись із лекцій, борщу не знайшов, натомість пообідав смаженою з салом ще теплою картоплею.

До вечора було ще далеко, тож порадувати дружину вирішив свіжим борщем. Вона повернулася із занять пізніше звичайного, затрималася на практичних заняттях у лікарні. Я швиденько насипав свіжозвареного борщику, щось ще поставив на стіл, пригощаю. По вигляду дружини помічаю, що настрій у неї зіпсований. Запитав, що сталося. Вона відповіла, що то мені здалося. Настрій у неї, мовляв, звичайний. Повечеряли. Раїса пішла мити посуд. Обмінювалися враженнями за день, та ось, розмовляючи, дружина

*Варвара Семенівна
Фурманенко.
Фото автора.*

запитала, чи я на неї, бува, не ображаюся? Не зрозумівши, чому раптом така цікавість, відповів, що для образ у мене не було і немає причин, пригорнув і поцілував. Вона з хвилину помовчала і сказала:

- Причина ображатись є.

- Яка? - запитав.

- Що не приготувала на обід тобі борщу

- Знайшла причину для образи... А чому ти не приготувала, поспішала?

- Ні. Я не знаю, як його варити.

Мабуть, подумав, жартує. Я розсміявся.

- Ти не смійся, я кажу правду, ніколи борщу не готувала, не знаю

як, а тобі зізнатися соромилася.

Ми ще довго над цим потішалися, я справді не міг у це повірити, гадав, що дружина наді мною глузує. Пообіцяв навчити. Продемонстрував наочно, як готувати борщ, точніше робили це разом, як і раніше. «Учениця» була здібна, слухняна, розуміла «вчителя» без зайвих слів. І стала варити такий смачний борщ, що ніхто не вірив, навпаки, сміялися, коли говорив, що саме я навчив її цьому мистецтву. Зізнаюся, не люблю борщу, тим більше вчорашнього. Свіженький, із підребринкою - смакота. Люблю свіжу юшку - з домашньою курятинкою, густо заправлену підсмаженим сальцем із цибулею, укропом і петрушкою. Після мого шефства дружина так запристрастилася готувати страви, що це стало її улюбленою справою протягом усього життя. Уміла і любила пригощати.

Студентське життя йшло своєю накоченою колією, піднімаючись вгору і опускаючись донизу, постійно рухаючись вперед. Після Першотравневої демонстрації відпочивали на квартирі. Запланували під вечір пройтися святковим містом, прогулятися парком, зустрітися з друзями, відвідати кінотеатр.

Постукали у двері, виявляється, нас запрошують студенти-сусіди. На кухні на нас чекав листоноша. Вручив телеграму, в якій повідомлялося, що 1 травня 1956 року помер Олександр Петрович Фурманенко - наш із Раїсою батько. Він - людина, віддана рідному селу. Створював колгосп. Працював на різних керівних посадах. Хоронили його наступного дня. Хоронили кращого бригадира

присутній перший секретар Володарського райкому партії. Він передав сім'ї цінний подарунок від ЦК КПУ і Ради Міністрів України, адресований кращому бригадиру, - іменний патефон. Олександр Петрович не встиг його отримати. Патефон зберігається у нас. Як реліквія, як пам'ять про нього. Зберігаються і платівки тих далеких часів.

*Олександр Петрович
Фурманенко.*

Прожили ми на квартирі у Білій Церкві недовго. Про ті незабутні дні згадуємо часто.

30 червня 1956 року Раїса отримала диплом із відзнакою на прізвище Климова і була направлена на роботу у Володарський райздороввідділ. А звіди її перенаправили акушеркою в село Біліївка, бо у Гайвороні вакансії акушерки не було.

Біліївка - мальовниче українське село, центр сільської ради, розташоване за 13 кілометрів від райцентру та за більш ніж два кілометри від окраїни Гайворона. Населення тоді було більше півтисячі чоловік, колгосп ім. М.В. Фрунзе, вирощували в основному зерно, цукрові

буряки та інші культури, займалися виробництвом тваринницької продукції. Село мало початкову школу, клуб, бібліотеку, фельдшерсько-акушерський пункт. А ось як про Біліївку йдеться у Л.Похилевича:

БѢЛІЕВКА, село при ручьѣ Лаврикѣ, за 3 версты при деревнѣ Гайворонѣ, въ Березанику впадающемъ. Мѣстоположеніе имѣніе гористое. Жителей обоего пола 827 православныхъ, кромѣ владѣльцовъ, державшихся латинства. Земли 8560 десятинъ. Постѣ князей Вишневецкихъ селеніемъ этимъ владѣть до 1799 года казначеянтъ Овручскій двумяennyй Мартынъ и Антонъ Рыбинскій, продавшій въ этомъ году БѢліевку Александру Березовскому. Имѣніе БѢліевка принадлежитъ внукамъ Березовскаго Антону, Геприху, Кириіану Березовскимъ и двумъ ихъ сестрамъ съ матерью Людвигою.

Церковь деревяная, по имя Іоанна Богослова, построена около 1770 года, такъ имѣтъ съ этого года хранятся въ ней метрическіе записи, иконостасъ ея купленъ въ 1809 году изъ Свирской соборной церкви. По штатамъ причислена въ 6-му классу; земли имѣеть 39 десятинъ.

Раїса - молода, ще без досвіду акушерка. Роботи багато. Відстань до роботи - близько п'яти кілометрів. В основному пішки. Велосипед не завжди виручав, сільські дороги після дощу влітку і снігу взимку для цього не пристосовані. А на роботі треба бути з восьми годин ранку. І так рівно 1 рік 11 місяців 17 днів. З 10 липня 1956 року по 28 червня 1958 року.

21 вересня 1956 року, в п'ятницю, пізно ввечері, з Білої Церкви я приїхав у Гайворон. Раїса була у декретній відпустці. А в суботу, під вечір, ми були у Володарській районній лікарні в пологовому відділенні. Раїса відправила мене додому, сподіваючись, що все станеться не так скоро, все-таки акушерка. Це було в її характері - усіх жаліти. (Потім, аж після пологів, докоряла тим, що я, бачте, не стояв цілу ніч біля лікарні, як деякі чоловіки).

Я пішов у Надросівку. Переночував, а вранці подався на Володарку. Прибіг до лікарні. Повідомили, що народився син. Так 23 вересня 1956 року, у неділю, через невелике лікарняне вікно я побачив сина. Назвали Валерієм. Чому Валерієм? Ім'я це припало до душі нам обом.

Молодий і щасливий батько.

Будівництво хати в Надросівці батьки розпочали ранньою весною. Михайло виплатив за «Москвича» частину його вартості, гроші вкрай були потрібні, і став його повноправним власником, уже сам їздив. Батько - від природи будівельник, майстер на всі руки.

За зиму заготовив лісоматеріал: потесаний, попиляний, помічений, складений. Будинок звели швидко - толока в селах міцно прижилася. У листопаді у просторій новій хаті, покритій бляхою, - святкували «вхідчини».

Гуляло все село, запрошені всі, хто допомагав хоч би чим-небудь.

Батько любив пригостити, мав особливе задоволення, коли із-за столу виходив хтось добряче напідпитку, любив, як кажуть, напоїти. Охочих напитися не бракувало, хіба ж то село буває без таких «лицарів». Пісні, музика, танці. Усі веселилися. Це було і наше з Раїсою весілля. Щоправда, без фати, без весільної сукні.

Нова батьківська хата. Фото автора.

Присутні співчували, розуміли. Минуло трохи більше півроку як похоронили Раїсиного батька. 1956 рік був для нас дуже і дуже складним. Стільки різних подій! Пережили. Стерпіли. Нещастя - це випробування, а не покарання. Вистояли. Обставини перевірили нас - ми перевірили себе.

1957 рік. Практично всі суботи і неділі протягом літа жив у Гайвороні. Молотили ціпом жито, щоб кулями з тієї соломи надійніше підукрити клуню, заготовляли дрова, побоюючись лісного, гнали самогон у саду. Все це - з рідним братом Раїси, Анатолієм, з яким були однолітками.

Я проходив переддипломну практику в Коржихському відділенні радгоспу Тетіївського цукрокомбінату. Майже за 20 кілометрів від Гайворона. Добирався велосипедом. Для мене це була хороша підготовча школа. Був присутній на вечірніх нарядах, що їх проводив

керуючий відділенням Речмедін. Виконував доручення агронома Цовбуна, який відповідав за мою практику і був її керівником. Багато повчального почерпнув у спілкуванні з бригадиром рілочної бригади Мельником. Він проживав у сусідніх Капустинцях. Село Коржиха територіально відносилось до Капустинської сільської ради Володарського району. А радгосп - до Тетіївського цукрокомбінату того ж району. У свій район нас, студентів-випускників, не посилали. Відряджували подальше від дому, щоб не прогулювали практику. Словом, мені пощастило. Бригадир Мельник був досвідченим сільським хліборобом, хліборобом із великої літери. На таких і

*Анатолій
Олександрович
Фурманенко.
Фото автора.*

трималося сільське господарство. Він навчив мене, як відоктити рівну лінію першого проходження посівного агрегату, як перевірити, чи дотримуються встановленої норми висіву, як швидко встановити маркер, передав багато інших практичних тонкостей хліборобської справи, яких не збагнеш, тільки-но прочитавши в підручнику. За час роботи у Коржисі я набув так необхідного для молодого спеціаліста досвіду. А досвід - учитель, що дорого бере за уроки, зате ж ніхто не навчає краще за нього. У цьому переконувався багато разів, працюючи агрономом та, власне, і на всіх подальших посадах, передбачуваних, мабуть, долею. І там, де працював, поважав тямущих, допомагав і довіряв кмітливим молодим спеціалістам, любив сповна віддаватися роботі.

Квітень 1958 року залишився в пам'яті на все життя. Закінчив інститут. Отримав диплом вченого агронома. Випускний альбом. Перший нагрудний академічний знак, зароблений нелегкою працею - навчанням. Приємні клопоти. Направлення на роботу. Сімейні мали можливість вибору - Рівненщина або Сумщина. Рекомендують Сумщину. На Рівненщині ще, як попереджали тоді нас, чинять спротив бандеровці, розповідали про випадки вбивств спеціалістів.

Короткий перепочинок після державних екзаменів. У кінці

травня виїхав за місцем роботи знайомим маршрутом: Гайворон, Надросівка, Володарка, Київ. До Сум їду вперше. Знаю, що край овіяний партизанською славою легендарного Сидора Ковпака. І більше нічого. Правда, сусід розповідав, що природа там чарівна, привітні люди. Він бував на Сумщині, коли служив у армії.

Такої інформації для мене було мало. Українська природа чарівна

скрізь. А що, окрім неї?.. Потяг прямував на Суми. Скреготали, монотонно вистукували колеса на стиках колії, змінювалися у вікні краєвиди. У купе зі мною знаходилися молоді хлопці, які закінчували школу і їздили у Київ, як вони говорили - на розвідку, вирішувати свою долю щодо подальшого навчання. Про життя в сільській місцевості, тим більше про колгоспи, що мене цікавило, вони нічого не знали. Так що говорили на різні теми, я переважно розповідав їм про студентські будні, вони - про незнайоме мені місто.

На зупинці у Конотопі до вагона зайшла жінка у формі провідниці

й запропонувала пасажирам купити книги. Їх було небагато. Серед них - «Довідник по городництву», немов знала, що саме у цьому вагоні їхатиме молодий агроном. Хороші книги тоді були рідкістю, тим більше довідкова література. Я з великим задоволенням його придбав. Ним послуговувався довгий час, користувався його порадами залюбки. Він написаний для практиків, у ньому є відповіді на всі питання, пов'язані з вирощуванням овочів. Не розлучаюсь із

довідником, придбаним ще у 1958 році, і понині, він украй необхідний при вирощуванні овочів на дачі. Правда, розділ, де йдеться про боротьбу зі шкідниками і хворобами, застарів. Тепер навезли із-за кордону засобів для боротьби зі шкідниками стільки, що вони вже небезпечні як для довілля, так і для людей.

Книга ця була найкращим моїм порадником і коли почав трудову діяльність агрономом, і коли працював уже головою колгоспу і запроваджував новітні технології вирощування овочів на невеликих площах, і коли організовував їх вирощування на десятках сотень гектарів.

Література

- * Похилевич Л.І. Сказання про населені місцевості Київської губернії. - Київ: Києво-Печерська лавра, 1864.
- * Федорченко П.К. Нарис з історії селища Володарка Київської області. - Володарка, 1986.
- * Історичні постаті України. - Одеса: Маяк, 1993 / упорядник Болдирєв О.В.
- * Білик І.І. Меч Арєя. - К., 1972.
- * Грисюк М.М., Дерій І.Г., Антонов М.М., Олійник М.Н. Дендрологічний парк «Олександрія». - К.: вид-во АН УРСР, 1961.
- * Павловський О.Г. (та ін.). Минуле та сучасне міста Біла Церква.
- Біла Церква, 1957.
- * Чернецький Є. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. - Біла Церква: вид. Пшонківський О., 2012. - 448 с.: іл.
- * Юхименко П.І., Гай А.І., Репрінцев Е.В. (та ін.). Біла Церква: шлях крізь віки: Іст.
- * Історія Білої Церкви. Матеріал із Вікіпедії - вільної енциклопедії [ред. • ред. код].

Посилання

- * Офіційний сайт Білоцерківської міської ради та її виконавчих комітетів (укр.)
- * Дендрологічний парк «Олександрія» НАН України (укр.)
- * Біла Церква online (укр.)
- * Сайт міста: історія, сьогодення, майбутнє (укр.)
- * Матеріали сайтів: <http://mirvol.a>